

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

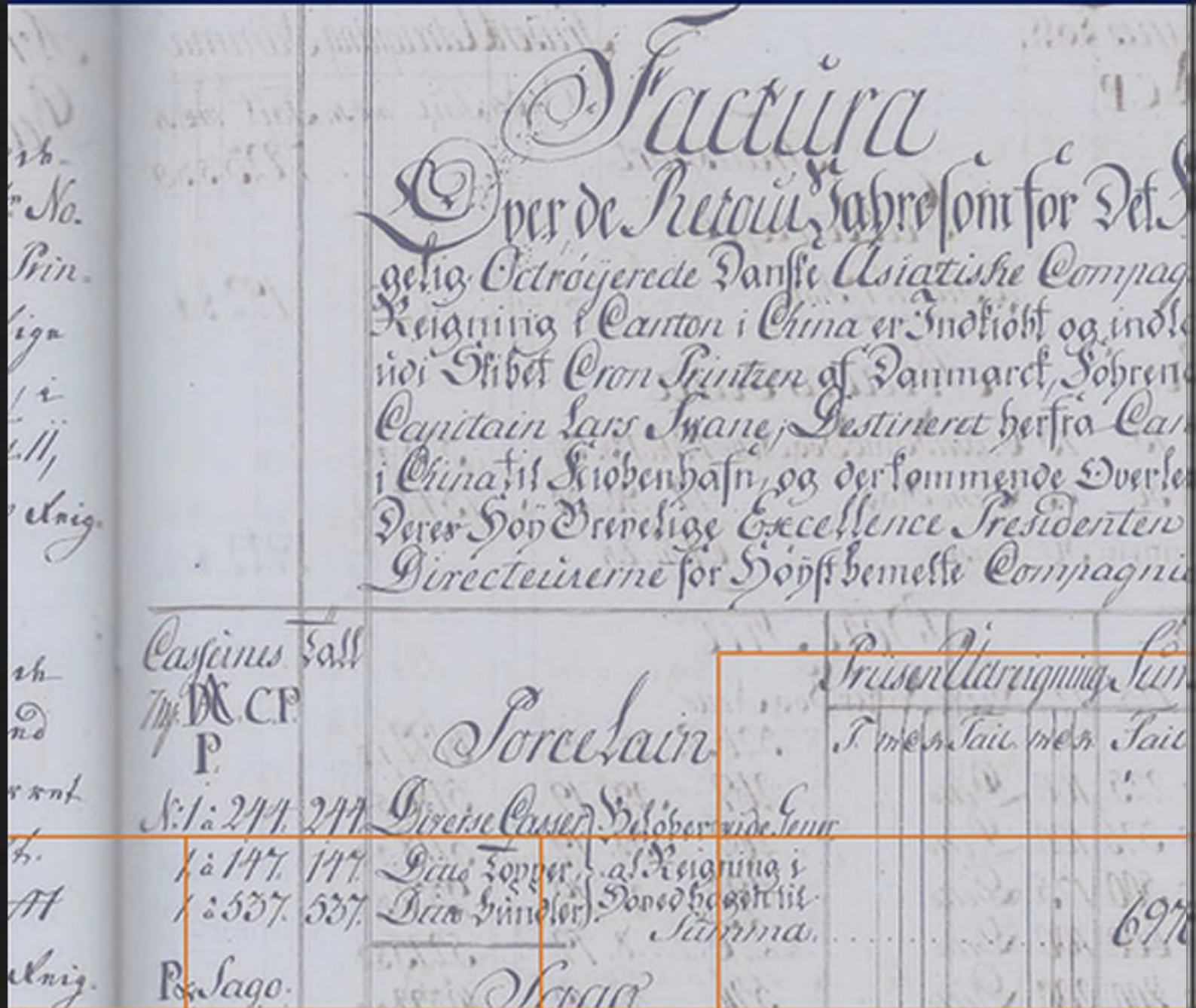
Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Erhvervshistorisk Årbog

Makroøkonomisk uenighed – 1930'ernes debat påny?

AF FINN OLESEN

Som bekendt afstedkom den dybe økonomiske krise i 1930'erne, at den herskende økonomiske mainstream kom under pres. De historiske forhold fremkaldte dermed en revolution i den økonomiske tænkning. Og for flere årtier var det den keynesianske fortælling, som udgjorde den makroøkonomiske mainstream. Senere, igen i hvert tilfælde til dels betinget af de faktiske historiske forhold, tog en mere markedskonform og ligevægtsorienteret tænkning over. Med finanskrisen fra 2008, og hvad der skete efterfølgende, er den moderne makroøkonomiske mainstream kommet under et fornyet pres for at være for meget ude af trit med de faktiske forhold i virkeligheden til at kunne være en hensigtsmæssig og relevant forståelsesramme for en analyse af, hvorledes de makroøkonomiske tilpasningsprocesser forløber i moderne monetært og globalt orienterede økonomier. Dengang i 1930'erne som nu er makroøkonomer således uenige om, hvori den rette teoretiske og metodologiske fokusering i deres tænkning skal være. Og ganske bemærkelsesværdigt er der klare sammenfald i både indhold og argumentation mellem den debat, der fandt sted i 1930'erne og den, som finder sted nu.

Indledning

Som bekendt er den videnskabelige udviklingsproces inden for samfundsvidenskaberne sjældent en ligeså kumulativ proces, som den man finder inden for de mere naturvidenskabelige fagdiscipliner. Hertil er det samfundsvidenskabelige univers for foranderligt i såvel sin udformning som i sit konkrete indhold. Men dette betyder naturligvis ikke, at samfundsvidenskaberne og herunder også økonomi ikke har en eller anden historisk forankring. Også nutidige økonomer bygger deres forståelse af økonomiens tilpasningsprocesser i en eller anden udstrækning på de teoretiske landvindinger, som deres fortidige kolleger fik sikret.

Alligevel er det, som om man inden for makroteorien ganske længe har haft en standende diskussion af, hvorledes den rigtige makroteori bør udformes: skal denne beskrive et så nogenlunde stabilt system med næsten naturlovs-lignende grundlæggende kausale strukturer, hvorigennem markedsmekanismen udspiller sin rolle med en så betydelig styrke og effektivitet, at et optimalt makroøkonomisk udfald, i hvert tilfælde på sigt, sikres fremkaldt og fastholdt? Eller er økonomi snarere en så uforudsigelig størrelse betinget af, at al individuel økonomisk adfærd finder sted under et usikkerheds åg af en sådan styrke, at det bliver svært (umuligt?) at sige noget korrekt relevant om mange fremtidige økonomiske forhold, således at visionen om automatisk at sikre en økonomi et optimalt udfald på sigt bliver en illusion? Ikke altid er en sådan diskussion selvfølgelig lige hed. Det skifter fra tid til tid alt efter, hvorledes de økonomiske konjunkturer arter sig. I perioder med en dyb international økonomisk krise, som i 1930'erne og nu, tager kritikken af samtidens makroøkonomiske mainstream opfattelse til, der dengang som nu repræsenterer en makroøkonomisk forståelsesramme, som er meget markedskonform i sit indhold, forfølger en uniform metodologi og er forankret i et ligevægts univers, som betinger, at økonomien indeholder så stærke endogene mekanismer, at uligevægtsprægede forhold – som eksempelvis en omfattende

økonomisk krise – automatisk på sigt bliver redresseret. Til andre tider, når økonomierne bare synes at kunne vokse, og de 'gode' tider bare af sig selv bliver til 'bedre' tider, så er debatten eller rettere kritikken af den markedskonforme økonomiske mainstream opfattelse ikke nær så varm og udbredt. I sådanne tider er visionen om, at stadig mere marked er bedre end mindre marked, stærkt tilstede ikke alene i det akademiske liv og politiske liv, men mere generelt også i samfundet blandt de enkelte borgere. I sådanne tider synes det også oplagt, at det er et gode at være så fri som mulig for en snærende offentlig intervention i markedsøkonomien. Sådanne forhold er til gavn ikke alene for den enkelte men for hele samfundet, synes forståelsen typisk at være.

Om debatten om den gennem tiderne – konkret 1930'erne sammenlignet med nu – standende makroøkonomiske uenighed handler denne artikel. I det følgende afsnit skal der således gives en kort præsentation af nogle udvalgte aspekter af keynesianismens gennembrud i 1930'erne. Dernæst følger et afsnit som sætter fokus på vores moderne nutid og den makroøkonomiske mainstream med henblik på metodologi, kravet om realisme, den post keynesianske kritik og mainstreams svar på tiltale. Endelig afsluttes artiklen med nogle få opsamlende bemærkninger.

1930'erne: Keynesianismens gennembrud

Som jeg har argumenteret for andet steds, jf. eksempelvis Olesen (2010), så søsatte den engelske økonom John Maynard Keynes – blandt andet på basis af sine erfaringer som det britiske finansministeriums økonomiske ekspert ved Versailles fredsforhandlingerne i kølvandet på den 1. Verdenskrigs afslutning – i efteråret 1919 et livslangt projekt gående ud på at forsøge at få den herskende økonomiske teori til bedre at kunne forholde sig til og forklare de faktiske økonomiske forhold, som var gældende udenfor de økonomiske tekstbøgers verden¹. Vejen frem til en ny revolutionerende forståelse skulle vise sig at være lang. Som bekendt kom gennembruddet først i 1936 med udgivelsen af *The General Theory*. Og heri bryder Keynes på afgørende vis, teoretisk som også metodologisk², med sin samtids økonomiske mainstream forståelse.

Først og fremmest forkastede Keynes sandhedsværdien af Say's Lov. I et moderne samfund, hvor investerings- som opsparingsbeslutningerne typisk tages af forskellige økonomiske enheder og ofte også med et forskelligt motiv for øje, er det ikke sådan, at der er en generel tendens til, at udbud skaber sig egen efterspørgsel. Det hører en svunden fortid til, hvor landbrugserhvervet var det alt dominerende erhverv. I en moderne monetær produktionsøkonomi er der snarere en tendens til, at kausaliteten forløber modsat: her er det ofte sådan, at det er efterspørgslen som er drivkraften bagved udbuddet og ændringer heri.

Og i Keynes' optik er det desværre ikke altid sådan, at den samlede efterspørgsel er af en sådan størrelse, at det giver et makroøkonomisk optimalt udfald med etablering af den fulde beskæftigelse til følge. Netop derfor er der et behov for at fremsætte en indkomstdannelsesteori, som kan forklare dels hvorfor den samlede produktion og beskæftigelse nu har det omfang, som det faktisk er tilfældet og dels hvad man kan gøre for at regulere de økonomiske forhold i samfundet, således at en eventuel uligevægt i økonomien kan minimeres. Og en sådan indkomstdannelsesteori eller makromodel er givet ved det effektive efterspørgselsprincip, som Keynes præsenterede i kapitel 3 i *The General Theory*. Heri præsenteres der en teoretisk forståelsesramme, som med basis i en forventningsbetinget økonomisk adfærd, binder økonomiens reale og monetære sektorer sammen. Nogle af kerneelementerne i denne nye forståelsesramme, som gav startskuddet til den moderne makroteoris fødsel, er givet ved dels likviditetspræferencen, hvori penge gøres til en finansiel fordring, der på sin vis binder nutidige aktiviteter sammen med de fremtidige og i princippet ukendte økonomiske hændelser, dels forbrugs- og investeringsfunktionen, hvori især eksistensen af en fundamental eller ontologisk form for usikkerhed kan forklare, hvorfor

investeringsomfanget typisk er så svingende, som historien har vist talrige gange, at det er tilfældet, og dels multiplikatorprocessen, som binder de enkelte efterspørgselskomponenter sammen på en sådan måde, at de makroøkonomiske tilpasningsprocessers forløb kan beskrives over tid. Med denne teoretiske nyskabelse var Keynes nu i stand til at forklare, hvorfor en monetær produktionsøkonomi kunne låses fast i en tilsyneladende næsten permanent underbeskæftigelseslignevægt, sådan som tilfældet var i begyndelsen af 1930'erne.

Og er det makroøkonomiske udfald inoptimalt, så findes der med udgangspunkt i den keyneske forståelsesramme heldigvis en udvej, som kan forsøges anvendt. Fra 1936 og fremefter kunne der gives en solid argumentation for en aktiv anvendelse af den økonomiske politik. I et Keynes' perspektiv først og fremmest ved at forsøge at sikre så hensigtsmæssige finansielle vilkår for den private investeringsdannelse som overhovedet muligt. Og skulle det vise sig, at de pengepolitiske muligheder var opbrugte, så var en aktiv finanspolitik en brugbar løsningsmekanisme: man skulle så at sige forsøge at erstatte de manglende private investeringer ved i stedet for at gennemføre flere offentlige investeringsprojekter.

Som bekendt sejrede denne keynesianske tankegang. Ikke alene inden for den økonomiske fagdisciplin, hvor tænkningen skulle vise sig at blive den dominerende retning i flere årtier, men også mere bredt samfundsmæssigt i og med, at de moderne vestlige velfærdsamfund i en eller anden udstrækning alle er opbygget efter den 2. Verdenskrig på basis også af elementer, der er hentet fra den keynesianske forståelsesramme. Senere kom tankegangen dog under pres. Først økonomisk teoretisk med monetarismens fremkomst i slutningen af 1960'erne, og hvad deraf siden fulgte af makroøkonomisk teoriudvikling. Senere også mere samfundsmæssigt efterhånden som der blev stillet flere og flere spørgsmål ved den historiske udformning af den moderne velfærdsstat.

Moderne tider og den makroøkonomiske mainstream

Som det fremgår af næsten enhver lærebog i makroøkonomi; jf. eksempelvis Froyen (2013), udgøres den moderne makroøkonomiske mainstream tænkning af dels den nyklassiske dels den ny-keynesianske teori, der af de to varianter er den klart mest dominerende teoriretning³. Om end enige på det metodologiske plan er de to makroøkonomiske skoler forskellige i deres økonomisk teoretiske forståelse.

Af de to skoler er således den nyklassiske forståelse den mest markedskonforme forstået på den måde, at denne ikke rigtig anerkender, at der kan være økonomiske problemer og forstyrrelser på hverken det helt korte eller på det lange sigt, som kræver en aktiv økonomisk politisk regulering af samfundsforholdene – ifølge denne tankegang er effekten af økonomisk politiske indgreb i økonomien realøkonomisk set neutrale såvel på det korte som på det lange sigt. Ifølge den ny-keynesianske forståelsesramme er dette dog en for forsimplet analyse af forholdene omkring moderne økonomier. Dels på grund af trægheder i løn- og prisdannelsen dels som følge af andre imperfektioner i økonomien fungerer denne sjældent helt optimalt på kortere sigt. Hensigtsmæssige økonomisk politiske tiltag kan således afbøde de tendenser til uligevægte i økonomien, som ofte kan iagttages, og dermed kan indgrebene gøre vejen henimod en mere harmonisk langtidslignevægt både lettere og hurtigere at nå. Eller sagt på anden vis; ifølge den ny-keynesianske opfattelse er økonomisk politiske indgreb på kort sigt ikke nødvendigvis realøkonomisk set neutrale; de kan i nogle sammenhænge godt gøre en positiv forskel. På det længere sigt derimod fungerer markeds mekanisme så effektivt, at markederne uden en aktiv økonomisk politisk regulering af selv sig finder optimale udfald.

På det metodologiske plan er der dog ikke den store forskel mellem de to makroøkonomiske skoler. Begge er således enige om, at makroøkonomiske modeller skal indeholde de følgende fire kendetegn for at være relevante modeller:

- i) husholdninger som virksomheder skal opføre sig rationelt optimerende;
- ii) de skal forfølge en intertemporal forbrugs- og investeringstilpasning;
- iii) og i bestræbelserne herpå skal de gøre brug af de såkaldte rationelle forventninger, og
- iv) de enkelte agenter udspiller deres økonomiske adfærd i et generelt ligevægtsmodel set up.

Begge skoler anbefaler således en uniform metodologisk tilgang, som er klart matematisk formalistisk i sit indhold⁴.

Blandt andet baseret på den globale økonomiske krise, som tog sit udgangspunkt i den finansielle krise fra 2008, har der i tiltagende grad været rejst en kritik mod den moderne makroøkonomiske mainstream eksempelvis for dens mangel på empirisk realisme. Afspejler den herskende tænkning på nogen nævneværdig relevant måde 'the real world' for nu at bruge en af Paul Davidsons yndlings termer? Har jagten på en tilsyneladende formel videnskabelighed – med de naturvidenskabelige fagdiscipliner som et ideal for, hvorledes den rigtige type af videnskabelighed skal forsøget formuleret – ikke gjort forestillingerne om den makroøkonomiske virkelighed, dens udvikling og de makroøkonomiske tilpasningsprocesser for sterile og for forudsigelige? Eller som Pålsson Syll (2010) påpeger: Målet med økonomiske analyser må primært være det at kunne 'forklare' den foranderlige sociale virkelighed, hvori husholdninger, virksomheder såvel som de politiske organer træffer deres økonomiske beslutninger. Samfundsvidenskab er relationel. Enhver social struktur er menneskeskabt; ligesom disse strukturer til enhver tid sætter rammerne for den menneskelige adfærds udfoldelsesmuligheder. Samfundsvidenskabelige teorier, og herunder naturligvis også økonomiske, har og bør have klare ontologiske bindinger, hvis de skal fremstå som relevante teorier om det samfund og det økonomiske system, som de forsøger at forholde sig til, er det grundlæggende budskab hos Pålsson Syll.

Og nogle tager da også skridtet fuldt ud, som tilfældet eksempelvis er med Tony Lawson. Igennem efterhånden mange år har han været en af de allermest markante røster i koret af de, der har forfægtet en kritisk realistisk tilgang til økonomi på grund af sin stadige insisteren på, at ontologien skal tages alvorligt. Dermed har han længe været i en klar opposition til den makroøkonomiske mainstream tænkning. Således argumenterer han ganske overbevisende for i Lawson (2009) – med den internationale finanskrisen som et yderst sigende og vellykket illustrerende case eksempel⁵ – at det makroøkonomiske system skal betragtes som et åbent og et socialt system, der er i en konstant forandring. Set med Lawsons øjne kan de enkelte husholdningers som virksomheders økonomiske adfærd – deres planlagte beslutninger og konkrete handlinger – ikke med rimelighed analogiseres med en tankegang, der beskriver disse som isolerede atomer, der er uafhængige af hinanden. Husholdninger som virksomheder er socialt set 'situated and formed' enheder. De indgår alle hver for sig i betydningsfulde sociale netværk, der interagerer på den ene eller den anden måde med hinanden. Som Lawson (2009:765) sammenfatter det: "If social reality is composed of phenomena that are anything but isolated, so too everything is far from constant, or atomistic, but rather is in transformation ... Social reality ... is of a nature that is significantly at variance with the closed systems of isolated atoms that would guarantee the conditions of mathematical deductivist modelling. That is why modern economics has continually failed on its own terms".

Dermed bliver en rendyrket matematisk formalistisk tilgang som den, den makroøkonomiske mainstream anvender, efter Lawsons opfattelse, simpelthen en for mangelfuld approach til alene at styre relevante studier af samfundsmæssige fænomener, herunder de økonomiske. I stedet for bør man, hvis den videnskabelige indsats skal krones med succes, anvende en bredere, mere åben og pluralistisk tilgang, hvor den konkrete approach er bestemt af den givne problemstilling, der skal studeres og analyseres nærmere. Den matematiske formalisme – sådan som den traditionelt anvendes inden for økonomi – fanger netop ikke den konstante foranderlighed, som grundlæggende kendetegner samfundenes, og herunder naturligvis også de makroøkonomiske systemers, udvikling. Mainstream økonomis matematisk formalistiske fejlslutning består, ifølge Lawson (2010:9), mere præcist i, at man konstant forsøger at præsentere ”phenomena of social reality that are mostly really open, relational and processual as if they are everywhere closed, intrinsically constant and effectively isolated or insulated from each other”.

Og den udbredte anvendelse af matematisk formalisme inden for økonomi har, ifølge Lawson (2010a), at gøre med økonomernes forståelse af, hvad videnskab er. For nogle økonomer handler god videnskab om at kunne forudsige præcist. Men dette forudsætter, efter Lawsons opfattelse, en sådan grad af stabilitet i det økonomiske system som ikke med rimelighed kan forudsættes at være til stede i et socialt og stadigt foranderligt system som det, som det økonomiske system nu engang repræsenterer. For Lawson – som selvfølgelig også for andre økonomer – handler god videnskab snarere om at kunne tilbyde tilfredsstillende kausale forklaringer⁶. Og huskes skal det da også, at man kan forudsige – endda sommetider nogenlunde korrekt – uden samtidig at have forstået endside at have forklaret de bagvedliggende mekanismer, som kan betinge forudsigelsens tilsyneladende korrekthed. Tænk blot på et barometer; ved at aflæse dette korrekt kan man overbevise sig selv om det hensigtsmæssige i at tage en paraply med på gåturen, hvis man ikke ønsker at risikere at blive våd af et sandsynligt truende regnvejr, uden nødvendigvis at have forstået det mindste af de bagvedliggende mekanismer, som kan forklare sandsynligheden af et måske foreståede regnvejr. Og kausale forklaringer er ikke nødvendigvis betinget af anvendelsen af en matematisk formalisme, argumenterer Lawson⁷.

Netop også derfor er der et behov for et alternativ til den makroøkonomiske mainstream, har den amerikanske økonom Paul Davidson, som er en af de mest betydningsfulde nulevende post keynesianske økonomer, gennem et langt og omfattende forfatterskab hævdet⁸. For ham og for dem, som er på linje med ham i hans definition af post keynesianismen, jf. eksempelvis Davidson (2005 & 2003-04), er det vigtig at tage sit teoretiske såvel som metodologiske udgangspunkt i *The General Theory*. Derfor er den relevante makromodel, set i et sådant perspektiv, givet ved det effektive efterspørgselsprincip, som Keynes præsenterede i sit kapitel 3. Som Davidson fortolker Keynes, adskiller Keynes' makroøkonomiske forståelsesramme sig fra samtidens mainstream opfattelse – dengang i 1930'erne og som det også er tilfældet i dag – på især fire alt afgørende punkter.

For det første er penge *ikke* realøkonomisk neutrale. Ganske tværtimod er eksistensen af disse af essentiel betydning også realøkonomisk set. Penge er således af en helt afgørende betydning, fordi al økonomisk aktivitet i bund og grund er mere eller mindre tidskrævende processer. Ændrer de finansielle forhold sig i økonomien, påvirkes de reale beslutninger, som træffes af såvel husholdninger som virksomheder. Og dette har kort- som også langsigtede realøkonomiske konsekvenser for det makroøkonomiske udfald, argumenteres der⁹. Og så er penges 'elasticity of production' nul, idet ingen virksomheder vil (eller kan) ansætte arbejdskraft til at 'producere' penge, når pengeefterspørgslen øges¹⁰. Så bevæger en makroøkonomi sig ind i en periode med økonomisk afmatning, øget pessimisme og en aftagende effektiv efterspørgsel, sådan som tilfældet har været for de fleste økonomier i de senere år – hvor husholdninger som virksomheder i et forsøg på at gardere sig mod de eventuelle negative økonomiske hændelser, som en principielt ukendt

fremtid kan indebære, forsøger at gå i en mere likvid position end hidtil – udgør en overskudsefterspørgsel efter penge ikke et relevant match til en tilsvarende overskudsudbudssituation på et andet marked. Dermed bryder validiteten af Say's lov sammen. Hos Keynes bliver en given opsparing således ikke automatisk transformeret om til gennemførelse af nye investeringsbeslutninger af præcist det samme omfang. Og så må det naturligvis heller ikke glemmes, at opsparings- og investeringsbeslutningerne typisk træffes af forskellige aktører med forskellige motiver for øje og ofte også på baggrund af forskellige mere eller mindre præcise forventninger til fremtiden, påpeger Davidson.

For det andet tog Keynes afstand fra, hvad han benævner for princippet om 'gross substitution'. Hermed menes der, at en ændring i de relative prisforhold – eksempelvis på arbejdsmarkedet i forhold til andre markeder – ikke alene af sig selv sikrer, som tilfældet ellers er i den mere klassisk orienterede tænkning, at alle markederne i økonomien simultant bringes i en optimal walrasiansk ligevægt; jf. Davidson (1984)¹¹. Det makroøkonomiske udfald er således ikke pr. automatik et, som sikrer, at en fuld beskæftigelsessituation bliver fremkaldt. Ændringer i den enkeltes økonomiske adfærd er dermed hos Keynes betinget af også andre forhold end blot ændrede prissignaler.

For det tredje forfægter Davidson det synspunkt, at Keynes så det makroøkonomiske system som et system, der er kendetegnet ved 'non-ergodicity' (et såkaldt ikke-repetitivt system). Hermed mener han, at det makroøkonomiske system ikke kan betragtes som et simpelt deterministisk fungerende system. Statistisk set er en stikprøve på historiske data fra fortiden derfor ikke et repræsentativt bud på, hvad en 'stikprøve' på fremtidige data ville kunne vise. I modsætning til at være lukket og stabilt, er det makroøkonomiske system derimod at betragte som et åbent, foranderligt og et sti-afhængigt socialt system, hvori tilpasningsprocessernes forløb er af en ikke-repetitiv karakter. Ifølge denne tankegang bevæger makroøkonomien sig således i sit forløb fra "an irrevocable past to an unpredictable future", fordi som Davidson har sagt det: "the future has yet to be created by the actions of today"; jf. Davidson (2003-4 & 2005). Den makroøkonomiske analyse bliver også derfor en kontekst afhængig analyse.

Dette betinger endelig for det fjerde, at fremtiden er principielt ukendt. Den er kendetegnet ved, hvad der benævnes for en fundamental eller ontologisk form for usikkerhed, hvor udfaldsrummet for de fremtidige økonomiske hændelser er undefinerbart, idet fremtiden jo netop skabes ved de handlinger, der konkret gennemføres i dag. Eller som Joan Robinson (1978:12) har sagt det: "at any moment of time, the future is unknown". Og i en sådan situation er husholdningernes og virksomhedernes adfærd ikke karakteriseret ved en perfekt form for rationalitet, der fører frem til optimale udfald. Tværtimod er deres økonomiske adfærd mere ydmyg udformet og kendetegnet ved en eller anden form for begrænset rationalitet¹². Og en sådan forståelse af den menneskelige adfærd har naturligvis også konsekvenser for de økonomiske aspekter af adfærden, ligesom det er af afgørende betydning for, hvorledes det makroøkonomiske system udfolder sine tilpasningsprocesser, når det under konstant udvikling forandrer sig; jf. fremstillingen i Olesen (2010b). Netop derfor bliver eksistensen af 'money-denominated' kontrakter i økonomien, så betydningsfulde som post keynesianerne hævder, at det er tilfældet. Det er gennem sådanne kontrakter, at de enkelte husholdninger som virksomheder forsøger at gardere sig mod den ukendte fremtids eventuelle negative og inoptimale makroøkonomiske udfald; jf. Davidson (2007:77): "Money contracts are a human institution that have been developed to help transactors deal with an uncertain future while engaging in complex, time consuming production and exchange transactions";

Set i Paul Davidsons optik er Keynes' teoridannelse derfor generel i den forstand, at den på en hensigtsmæssig vis kan forholde sig til makroøkonomiske udfald ved såvel fuld beskæftigelse som uden for dette specielle optimale outputs niveau. Derudover er Keynes' teoretiske forståelsesramme

også generel i den forstand, at den baserer sig på færre restriktive forudsætninger end den fremherskende mainstream opfattelse, idet Keynes, ifølge Paul Davidson, jo netop tog afstand fra de oven for nævnte tre essentielle aksiomatiske punkter.

Som nævnt indledningsvis i dette afsnit har de senere års omfattende globale økonomiske krise afstedkommet en kritik af den moderne makroøkonomiske mainstream. Dels som ovenfor belyst på det metodologiske niveau dels naturligvis også hvad angår mainstreams teoretiske forståelsesramme. Således spørger f.eks. Kay (2011) og Davidson (2012): hvorfor forudså den makroøkonomiske mainstream ikke bedre de alvorlige krisetendenser, der begyndte i 2008? Set i Kays optik er svaret klart. Den manglende forudseenhed skal forklares ved den kendsgerning, at den økonomiske tænkning har været præget af den amerikanske Nobelprismodtager Robert Lucas' "vision" om hvad, der er den rigtige form for økonomisk teoretisk modellering: "the construction of a mechanical artificial world populated by interacting robots that economics typically studies"; Kay (2001:2). Men den økonomiske adfærd er *ikke* mekanisk; den er udformet på basis af mange forhold, der i et større eller et mindre omfang er 'kontekst-afhængige'. Netop derfor tager mainstream fejl, når de modellerer de enkeltes forventninger som rationelle forventninger. Og også derfor skal man være varsom med at advokere for én og kun én tilgang til, hvorledes makroøkonomiske problemer skal fortolkes og analyseres. Den matematisk formalistiske tilgang har sine fordele, men den har klart også sine ulemper, er Kays synspunkt.

Direkte foranlediget af Kay forsøgte den kendte amerikanske makroøkonomiske mainstream økonom Michael Woodford efterfølgende at forholde sig til en sådan kritik. Og på sin vis er han lydhør overfor denne. I hvert tilfælde, hvad angår den teoretiske dimension, men grundlæggende ikke metodologisk set: en matematisk modelbaseret økonomisk analyse som den, den makroøkonomiske mainstream tænkning anvender, er kommet for at blive. En generel ligevægtsmodel tilgang med intertemporale optimerende husholdninger som virksomheder er fortsat vejen frem til ny makroøkonomisk erkendelse, er Woodfords synspunkt. Det er dog en for streng antagelse at kræve, at beslutningstagerne kender modellen perfekt i den forstand, at de "are assumed to make exactly the predictions that the model implies are correct"; Woodford (2011:2). Og derfor har kritikerne måske nok ret i, at et teoretisk set up, hvor de enkeltes forventninger er rationelle forventninger, er en for restriktiv opfattelse af, hvordan forventningsdannelsen bør modelleres¹³. Der synes således at være en åbning hos den makroøkonomiske mainstream – hvis Woodford kan tages som en repræsentativ repræsentant for denne tænkning – især, hvad angår hensigtsmæssigheden af at antage rationelle forventninger. Derimod ikke, hvad angår hensigtsmæssigheden af en matematisk formalistisk tilgang. Denne er kommet for at blive.

Afrunding

Som bekendt afstedkom den dybe økonomiske krise i 1930'erne, at den herskende økonomiske mainstream kom under pres. Fortællingen om, at en økonomi kun ganske kortvarigt og kun i en ganske lille udstrækning kunne være væk fra det makroøkonomisk set optimale udfald med fuld beskæftigelse, var for urealistisk til blot på tilnærmelsesvist at kunne beskrive den virkelighed, som mange oplevede igennem den lange periode med økonomisk recession. Med *The General Theory* blev der i 1936 givet startskuddet til, hvad der efterfølgende er benævnt som den keynesianske revolution i økonomisk teori. Senere tog andre mere markedskonforme og ligevægtsorienterede teoriforklaringer over. Som en konsekvens heraf fremstår den moderne makroøkonomiske mainstream med en forståelse af, at økonomiens endogene tilpasningsmekanisme er så kraftigt til stede, at der på det længere sigt vil blive etableret en makroøkonomisk optimal situation. På det kortere sigt påpeger den ny keynesianske teoriretning dog, at en moderne økonomi kan være væk fra et sådant udfald. Stivheder i løn- og prismekanismen og andre former for imperfektioner kan

betinge et sådant udfald. Derfor er der en mulighed for, at økonomisk politiske indgreb kan gøre en positiv forskel på kort sigt. På langt sigt derimod er sådanne indgreb dog realøkonomisk set neutrale. Her er det alene op til markedsmekanismen at få skabt orden i økonomien. Og dette er en opgave, som moderne mainstream økonomer mener, at den er i stand til at opfylde.

Uden for mainstream er der en større skepsis til stede, hvad angår markedsmekanismens styrke og effektivitet. Her sættes der i dag, som tilfældet også var for Keynes' og hans samtidige meningsfællers vedkommende, et spørgsmålstejn. Samtidig anklages den moderne makroøkonomiske mainstream for ikke at have det rette fokus på penges essentielle rolle, ligesom den også anklages for ikke at forsøge at forholde sig til de restriktive aspekter, der følger af eksistensen af en fundamental eller ontologisk form for usikkerhed. Eller sagt på anden vis; dengang i 1930'erne som nu er den herskende teoriforståelse set med mere non-mainstream øjne for ligevægtsorienteret i sin tilgang til en relevant analyse af monetære internationalt integrerede økonomier. Og denne skepsis har af indlysende årsager fået en fornyet styrke de senere år, efterhånden som den internationale finanskrisen slog over i en egentlig realøkonomisk depression.

Indrømmet; også flere af mainstream makroøkonomerne har i de sidste år taget deres teorigrundlag op til overvejelse. Svaghederne i denne synes, set med mainstream øjne, især at være omkring en for utilfredsstillende forståelse af, hvorledes forventningsdannelsen rent faktisk forløber, ligesom der bør være en bedre korrespondance eller et samspil mellem økonomiens reale og monetære sektor. Den metodologiske tilgang med fokus på accept af en matematisk formalisme i form af det hensigtsmæssige i at anvende en generel ligevægtstankegang sættes der dog ikke spørgsmålstejn ved. Givet er det nok, at den moderne makroøkonomiske mainstream vil undergå en forandring i de kommende år, men om den vil vise sig at være så tilstrækkelig, at det får de mere non-mainstream makroøkonomer til at holde op med deres kritik, er mere end tvivlsomt. Så med stor sandsynlighed vil den makroøkonomiske uenighed stadigvæk være til stede, når økonomierne verden over igennem kommer ud af den igangværende dybe krisesituation. På sæt og vis er en sådan makroøkonomisk debat nok kommet for at blive.

Litteratur

Andersen, Torben (2004): 'Macroeconomics – Which Way Now?', *Nordic Journal of Political Economy*, 2004, pp. 3-9.

Andersen, Torben (2000): 'Makroteori' fra bogen *Udviklingslinier i økonomisk teori* redigeret af Chr. Hjorth-Andersen, Jurist- og Økonomforbundets Forlag 2000, pp. 19-43.

Davidson, Paul (2012): 'Is economics a science? Should economics be rigorous?', *real-world economics review*, issue no. 59, pp. 58-66.

Davidson, Paul (2007): *John Maynard Keynes*, Palgrave Macmillan 2007.

Davidson, Paul (2005): 'Responses to Lavoie, King, and Dow on what Post Keynesianism is and who is a Post Keynesian', *Journal of Post Keynesian Economics*, Spring 2005, pp. 393-408.

Davidson, Paul (2003-4): 'Setting the record straight on A history of Post Keynesian Economics', *Journal of Post Keynesian Economics*, Winter 2003-4, pp. 245-72.

Davidson, Paul (1984): 'Reviving Keynes's revolution', *Journal of Post Keynesian Economics*, Summer 1984, pp. 561-75.

Froyen, Richard (2013): *Macroeconomics – theories and policies*, Pearson-Prentice Hall, 10. udg. 2013.

Holt, Richard et al. (1998): 'Neglected Prophets – Paul Davidson: The Truest Keynesian?', *Eastern Economic Journal*, Fall 1998, pp. 495-506.

Kahneman, D.(2003): 'Maps of Bounded Rationality: Psychology for Behavioral Economics', *The American Economic Review*, December 2003, pp. 1449-75.

Kay, John (2011): 'The Map is Not the Territory: An Essay on the State of Economics', *Institute for New Economic Thinking*, September 26, 2011; jf.
<http://ineteconomics.org/sites/inet.civicaactions.net/files/kay-john-state-of-economics-v11.pdf>

Keynes, John Maynard (1936): *The General Theory of Employment, Interest and Money*, Macmillan - Cambridge University Press 1973.

King, J.E. (1995): *Conversations with Post Keynesians*, St. Martin's Press 1995.

Lawson, Tony (2010): 'Really Reorienting Modern Economics', indlæg afholdt på conference 'The Economic Crisis and the Crisis in Economics', Institute for New Economic Thinking, King's College Cambridge, 8.-11. april 2010, pp. 1-21.

Lawson, Tony (2010a): 'Economics and Science', *The Transatlantic: Journal of Economics and Philosophy*, no. 1; online version på <http://thetransatlantic.org>.

Lawson, Tony (2009): 'The current economic crisis: its nature and the course of academic economics', *Cambridge Journal of Economics* 2009, pp. 759-77.

McFadden, D. (1999): 'Rationality for Economists?', *Journal of Risk and Uncertainty*, 19:1-3, 1999, pp. 73-105.

Olesen, Finn (2011): 'Davidson on Keynes and Macroeconomics', *International Journal of Business and Social Science*, Vol. 2, No. 8, May 2011, pp. 50-59.

Olesen, Finn (2010): *John Maynard Keynes: The Making of a Revolution – The birth of modern macroeconomics*, Verlag Dr. Müller, Saarbrücken 2010.

Olesen, Finn (2010a): 'A Treatise on Money – om debatten mellem Hayek og Keynes', *Nationaløkonomisk Tidsskrift* 2010, Nr. 2, pp. 265-286.

Olesen, Finn (2010b): 'Uncertainty, bounded rationality and post-Keynesian macroeconomics', *Intervention – European Journal of Economics and Economic Policies*, Vol. 7 (2010), Number 1, pp. 109-24.

Olesen, Finn (2008): 'The Economic Consequences of the peace – et teoriehistorisk case studie', *Erhvervshistorisk Årbog 2008*, Statens Arkiver – Erhvervsarkivet, pp. 52-73.

Olesen, Finn (2006): 'Om økonomisk metode – et relevant alternativ til hermeneutikken?', *Erhvervshistorisk Årbog 2006*, Statens Arkiver – Erhvervsarkivet, pp. 7-31.

Pålsson Syll, Lars (2010): 'What is (wrong with) economic theory?', *real-world economics review*, issue no. 54, 2010, pp. 23-57.

Robinson, Joan (1978): 'Keynes and Ricardo', *Journal of Post Keynesian Economics*, Fall 1978, pp. 12-18.

Simon, H.A. (1979): 'Rational Decision Making in Business Organizations', *The American Economic Review*, September 1979, pp. 493-513.

Simon, H.A. (1978): 'Rationality as the Process and as Product of Thought', *The American Economic Review*, May 1978, pp. 1-16.

Snowdon, Brian & Vane, Howard (2005): *Modern Macroeconomics – Its Origins, Development and Current State*, Edward Elgar Cheltenham, UK, 2005.

Woodford, Michael (2011): 'What's Wrong with Economic Models?', October 3, 2011; fra hjemmesiden: <http://www.columbia.edu/~mw2230/>

Noter

¹ Det første seriøse bud på et tilløb til en sådan ny forklaringsramme kan anes i *The Economic Consequences of the Peace* fra 1919; jf. Olesen (2008), senere kom værket *A Treatise on Money* i 1930, hvori Keynes forsøgte sig med et bud på, hvorfor økonomier kan befinde sig uden for en situation med en automatisk tendens til fuld beskæftigelse. Forsøget mislykkedes dog, idet Keynes' teoretiske referenceramme i 1930 var givet ved det kvantitetsteoretiske univers; jf. Olesen (2010a).

² For en belysning af nogle udviklingstræk i den økonomiske metodologi kan der henvises til Olesen (2006).

³ For en grundig indføring i den moderne makroteori kan der eksempelvis henvises til Snowdon & Vane (2005).

⁴ For en glimrende kortfattet belysning af den makroøkonomiske mainstreams væsentligste kendetegn kan der henvises til Andersen (2004). Ifølge ham er essensen af denne tankegang: "The hallmark of the current state of the art in macroeconomics is to build intertemporal general equilibrium models to capture the intertemporal linkages and to formulate models based on the incentives of well defined decision makers"; Andersen (2004:4); jf. også Andersen (2000) for en uddybende belysning.

⁵ Eksempelvis konkluderende: "At all points in, and stages of development of, the financial system, we are faced not with a ubiquity of regular behavioural patterns underpinned by isolated systems of human atoms, but with the perpetual emergence of novelty, not least at the level of relational structures, underpinning transformed mechanisms and practices. This sort of continual emergence within a relationally structured, interconnected, totality in motion, is seemingly the essence of any financial system within capitalism"; Lawson (2009:774).

⁶ Således påpeger eksempelvis Paul Davidson: "Explanation is the first thing in science. If you can't explain, you don't have anything. But you needn't necessarily predict. Now, if you know the future's is uncertain, what does that mean? It means basically ... that humans have free will. The human system isn't deterministic or stochastic ... Humans can do things to change the world ... they create institutions"; King (1995:21).

⁷ Som Lawson (2010a) påpeger: "Causal explanation is a step that typically cannot be reduced to mathematical manipulation. For it typically involves a conceptual move from phenomena of one type to a cause of a quite different (and perhaps previously unknown) type".

⁸ For en mere generel belysning af Paul Davidson, kan der eksempelvis henvises til Olesen (2011).

⁹ Som vi så grundigt er blevet belært af den seneste internationale finanskriser; er den nødvendige likviditet ikke til stede, nationalt som internationalt, så sander de måske ellers velsmurte moderne globalt orienterede nationale monetære økonomier let til med ganske alvorlige realøkonomiske konsekvenser til følge.

---

¹⁰ Dermed bliver penge ifølge Holt et al. (1998:498) ”a ’sink-hole’ of purchasing power: if expectations about the future become pessimistic, liquidity preferences rises, raising the demand for money and lowering the demand for the products of labor. Since money is not produced using labour, the fall of demand for commodities produced by labor is not offset when money demand rises”.

¹¹ Som Davidson (1984:567 & 568-69) påpeger: ”a basic axiom of Keynes’s logical framework is that nonproducible assets that can be used to store savings are not gross substitutes for producible assets in savers’ portfolios ... Consequently, relative price changes via a flexible pricing mechanism will not be the cure-all ’snake-oil’ medicine usually recommended by many neoclassical doctors for the unfortunate economic maladies that are occurring in the real

¹² Ganske længe har økonomer egentlig vidst, at hverken virksomheder eller husholdninger opfører sig rationelt optimerende. Dette er læren af de banebrydende arbejder, som Simon, McFadden og Kahneman har leveret; jf. eksempelvis Simon (1978 & 1979), McFadden (1999) og Kahneman (2003).

¹³ ”Hence the style of modeling favored by rational expectations analysis involves both radical abstraction from many aspects of people’s current circumstances that we know a fair amount about, and heroic specificity about aspects of the future about which we know close to nothing”; Woodford(2011:3-4).

California Calling – Denmark and the 1915 Panama Pacific International Exposition¹

BY FREDERIK BIRKHOLT KOLDING

This article tells the story of Denmark's participation in the Panama Pacific International Exposition which took place in San Francisco in 1915. In the international perspective world exhibitions as a subject has attracted a lot of attention from historians, but in Denmark the interest has been rather limited. Very little has been written about the Danish participation in the world exhibitions of the 20th century. This article examines the Danish participation in San Francisco in 1915, its origin and execution. Special attention is directed to the cooperation of private and public actors in creating a Danish representation, but also to the Danish emigrants in California who collected enough money to raise a Danish pavilion as a gift to the Danish state. This initiative attracted a lot of attention in Denmark and was part of the reason that the country was represented at the PPIE at all, while parts of the Danish business community were very sceptical towards the project. In this fashion the Danish reaction resembled that towards many of previous world exhibitions, where Denmark met the invitations with hesitation and scepticism, yet often ended up participating anyway.

1. Introduction

At EXPO 2010 in Shanghai, Denmark was represented by a pavilion which had a bicycle track running across its roof, with a statue of H. C. Anderson's Little Mermaid as its centrepiece. This might seem somewhat peculiar, but there is a long tradition behind the expressions of national imagery found in exhibition-pavilions. Almost a century ago, Denmark participated in the *Panama Pacific International Exposition (PPIE)* in San Francisco, 20th of Feb. to 4th of Dec. 1915. On that occasion it was not the fairy-tales of H. C. Anderson or public bikes that distinguished the pavilion,² but furniture, porcelain and fake rune-stones. At the time it was the largest and most expensive national pavilion that Denmark had ever created. It is an interesting case, because the pavilion's very existence was instigated by Danish emigrants living in California, not by any Danish authority. In Denmark the matter was met with the same doubt and hesitation that had been typical of earlier Danish involvements in world exhibitions. The possibility of withdrawing from parts of the event came up during planning, and the financing was a constant issue as the budget approved for the participation was too small. It is likely that there would have been no official Danish participation, had it not been for the migrant community in California.

This article records the history of Denmark's participation in the 1915 PPIE. Special emphasis is given to the Danish Diaspora in California and its influence on the decision to make an official representation. In this context *official representation* is understood as participation sanctioned and actively supported by the Danish state. The study will concentrate on the period 1911-1915 when the participation was planned and executed, but it will also consider the aftermath. After introducing the main sources and the existing literature and research on the field of world exhibitions, the

---

Frederik Birkholt Kolding, b. 1986. BA in History from Aarhus University, 2011. He is currently enrolled in the MA program in International and Global History at Aarhus University, and a member of the history students' lecture society, Historia.

subject is treated in three parts. The first part will look at the initial stage, and the decision to accept the invitation. The second part will then turn towards the planning and execution of the Danish contributions to the exhibition, while the third part will consider some outcomes and press coverage.³

2. Sources, Literature, and Current Research on World Exhibitions

Before turning to the source material of the article it will be necessary with a short introduction of the organisational structure that created it: Throughout the 19th century exhibition committees were established in Denmark on an ad hoc basis. These committees represented a varying degree of cooperation between state departments and private actors, and the financing too rested on a varying degree of public and private funding. The most significant private actor was the Danish Chamber of Manufacturers in Copenhagen (the *Chamber of Manufactures*), which was a business organisation established in 1838 to improve and promote Danish industry through educational schemes, lectures, and exhibitions.⁴ It was represented in the most ad hoc committees, and it organised participation when government interest was wholly or partly absent, which was the case in 1867, 1876 and 1889.⁵ Around the turn of the century the annual number of international exhibitions of all kinds increased dramatically, creating an international call for regulation. One of the results was the establishment of a *Federation Internationale des Expositions* in Brussels 1908. This in turn led to the creation of a *Committee on Foreign Exhibitions* in Denmark in 1909,⁶ which institutionalised the relationship between public and private (the *Exhibition-Committee*). The members were representatives from selected ministries, the Chamber of Manufacturers, and other professional organisations. From then on, all foreign invitations were forwarded for consideration, and possible execution, by this standing committee. It also organised the Danish participation in PPIE 1915.

The Chamber of Manufacturers' secretary and facilities were at the Exhibition-Committee's disposal, and their archives were integrated. It is the main source for this paper. The Chamber of Manufacturers' archive contains most of the correspondence between the committee and private companies, ministries, exhibitions authorities etc. It also contains documents and correspondence forwarded from third party. A significant disadvantage is the complete lack of protocols from the meetings of the Exhibition-Committee, which means that there is no direct access to its negotiations and discussions. The analysis is supplemented with other archive-material and newspapers, most notably from the archive of the Danish consulate in San Francisco, but also from the Ministry of Foreign Affairs, the Ministry of Trade and the personal archive of Alexander Foss (chairman of the Chamber of Manufacturers). The practical limits of this project do not allow for a thorough press-survey, but the archives of the Exhibition Committee and Ministry of Foreign Affairs hold many relevant clips from contemporary newspapers, Danish as well as foreign. It is reasonable to assume that they give a fair representation of these papers' content, as the clips were collected for practical purposes rather than sentimental. The selection consists of conservative and liberal newspapers which reflect the political orientations of civil servants and the business community. In addition, a short survey of a left-wing paper (*Social-Demokraten* of Copenhagen) has been conducted to check if its attitude towards PPIE was any different.

What defines a world exhibition and what separates them from other exhibitions? The world exhibition is not an isolated phenomenon, but part of an entire culture of exhibitions that took form during the course of the 19th century, with exhibitions conducted on all levels from local to international. Definition is only made harder by the fact that an international treaty did not exist until 1928.⁷ Besides official approval from the government of the host nations, there are two traits that can be said to characterise the events recognised as world exhibitions: An international dimension and an element of universalism.⁸ Almost any general account of the great world

exhibitions takes its point of departure with *The Great Exhibition of the Works of All Nations* in London 1851. Industrial exhibitions had already occurred in both France and the United Kingdom, but this was the first exhibition with a large international dimension, creating a precedent for such events.⁹

While it almost goes without saying that a world exhibition requires international participation, the second trait is less obvious, but still important. Exhibitions such as the 1913 building exhibition in Leipzig or the 1914 urban exhibition in Lyon both had an international dimension,¹⁰ but they were specialised, not universal. In this connection the Paris 1867 exhibition is particularly important because many of the limitations of the early world exhibitions were completely exceeded. It was a truly universal exhibition that included displays of art, agriculture, livestock and '... improvements of the peoples' physical and moral conditions'.¹¹ It also introduced a new phenomenon: the national pavilions, which today remain a main feature of EXPOs.¹² The world exhibition became a medium for both national competition and showcasing of human progress in almost any field. Denmark was represented at the world exhibitions in London 1851 and 1862, Paris 1855, 1867, 1878, 1889 and 1900, Vienna 1873, Philadelphia 1876, Chicago 1893, St. Louis 1904, San Francisco 1915 and Brussels 1910, but many more were held.¹³

Literature on the world exhibitions is as old as the exhibitions themselves, but world exhibitions as a field of study did not arise until the 1980s. A significant book is John Allwood's 'The Great Exhibitions' from 1977, a comprehensive account of many large exhibitions from 1851 to 1974 that helped spark interest in the subject.¹⁴ The number of publications on the subject then rose at an explosive rate through the 1980s and 1990s, and is still significant.¹⁵ The world expositions have been approached from a multitude of disciplines and the historical research into the exhibitions and their impact upon society has pointed in many directions. Initially the scholarly literature was concerned with the world exhibitions role in introducing and spreading technology, but also with their part in the creation of a capitalist consumer-culture.¹⁶ Several scholars have worked with the world exhibitions as vehicles of imperialism and racism around the turn of the 19th century, arguing that the exhibitions were used to legitimise colonial policies, and promote ideas of white supremacy.¹⁷ Among these scholars is Robert W. Rydell, who focuses specifically on international- and national exhibitions held in the United States.¹⁸ Nationalism and representations of the nation is also an important theme. The national pavilions mentioned above underline how world exhibitions became a place for national representations, however hosting a world exhibition can also be an act of national representation in itself. It has, for example, been considered how diplomatically isolated countries, such as 19th century France, hosted world exhibitions in attempt to create more favourable national images.¹⁹ Most recently Alexander Geppert has applied a transnational approach to the field. Using five world exhibitions held in London, Paris and Berlin across a period of 35 years, he investigates world exhibitions as interconnected knots in a wide spanning web, one which exhibited and effected urban modernity in the early 20th century.²⁰

Although it was home to a Scandinavian exhibition in 1888, Denmark never hosted a world exhibition; however it did participate in many of them. Most of the existing research has been done by one historian, Margit Mogensen, who during the 1990s published a number of articles on various aspects of the world exhibitions reflecting general trends of the literature from a Danish point of view.²¹ The centrepiece of her scholarship was 'Eventyrets tid' (the Time of Fairytales) from 1993. It is a comprehensive account covering Danish participation in the period 1851-1900. It gives special attention to art-historical aspects, but otherwise treats the subject detailed in terms of politics, technology, and economy. Another contribution is Bjarne Stoklund's comparison of Danish and Finnish national representation in the 19th century, which draws on Mogensen work.²² The most recent contribution is a comprehensive catalogue of the Danish Art and Design Museum's collection of items purchased or exhibited in Paris 1900.²³

The literature has generally rested with the world exhibitions of the 19th century, while those of the interwar period began to attract attention during the 1990s.²⁴ This move never happened in the Danish literature which is almost completely limited to 1851- 1900. Vagn Dybdahl has written about Danish industry's involvement in the large exhibitions from 1889 to 1914, where he touches on Denmark's participation in the Brussels 1910 exhibition. The private participation in St. Louis 1904 has so far been virtually unexplored.²⁵ Margit Mogensen desired to cover a longer time span in her 1993 account, but did not have the necessary space,²⁶ and the attention has been limited since her last article on the subject from 2000. So far nothing has been written on the 1915 PPIE, except for contemporary accounts.²⁷

3. Denmark and the 1915 Panama Pacific International Exposition

The idea to celebrate the opening of the Panama Canal with a world exhibition in San Francisco was hatched in 1904, but was postponed as the canal construction was prolonged. In the meantime the city was devastated by the 1906 earthquake, and the proposed exposition became a manifestation of the city's rebuilding and its expectations to a prosperous future promised by the canal.²⁸ But the city had to compete with San Diego and New Orleans before the US congress finally voted in favour of San Francisco in 1911. Before that happened, and long before invitations went out, the first steps towards Danish representation were taken among the Danish emigrants that had settled in California. In December 1909 the Danish-American newspaper in California, *Bien*, suggested that Danes in America should make a contribution to the old country by funding a Denmark-Building at the expected world exhibition. While gaining popular support in California the idea was first reported to the Ministry of Foreign Affairs by the Danish consul in San Francisco in 1911, in his annual review.²⁹ From here it found its way into the Danish newspapers in March that same year.³⁰

The official invitation from the United States to Denmark was received in February 1912. It was sent on to the Ministry of Trade, which forwarded it to the Exhibition-Committee and other ministries for consideration. The committee made a positive recommendation in April and early in January the Ministry of Trade recommended participation to the Ministry of Foreign Affairs. The Exhibition-Committee had made its recommendation dependent on a public grant, and this was written into the Ministry's reply to the PPIE exhibition authority on the 5th of Jan. 1913.³¹ It is important to note that it was not up to the committee to decide whether Denmark should go: that decision rested with the ministries. But there can be no doubt that the opinion of the committee was very influential. First of all because it managed the contact with private companies whose endorsements were important if there was to be something to exhibit besides the proposed Denmark-Building. Secondly, the permanent secretaries from the ministries of Trade, Public Works and the Interior were members of the Exhibition-Committee.³²

3.1. A Gift for the Old Country

Following the proposal in 1909, a *Danish Building and Exhibition Committee* (The *Building-Committee*) was formed by leading people among the Danish Diaspora in California with the purpose of raising 50,000 US dollars to pay for the construction and maintaining of a Danish pavilion at the PPIE. The ownership would be granted to the Danish government, which in return should pay for the buildings decoration and furnishing.³³ Why this effort in the name of Denmark? A qualified answer is that many of the proponents of the initiative belonged to the emigration waves from the 1870s or later. These people still thought of themselves as Danes in America, rather than Americans. Several of the Building-Committee members had previously been active in organising a

Danish-American celebration of the birth of H. C. Anderson, and other such manifestations of their national background.³⁴ Two things can be inferred from the article in *Bien*, Dec. 17th 1912: First of all, it expresses dissatisfaction that Denmark had not been officially represented at the world exhibition in St. Louis 1904. Second of all, it expresses a want to have Denmark represented in San Francisco, and that the proposed gift could be a way to make it happen:

Furthermore we will assume that, when we erect the building and give it the name of our fatherland – when we give Denmark a more beautiful and impressive gift – and at the same time a more useful gift – than [Danish] countrymen abroad so far has thought or dreamt of, let alone given, then Denmark will not omit to show up with an exhibition, proving its rank among the world's great nations.³⁵

This seal with the motif of an imaginary Denmark-Building was created by the Building-Committee in California, and was sold among Danish-Americans to raise funds for the project. DNA, 0002: 69-F-6a.

While the project did receive some support from pockets of Danish emigrants across the USA, there can be no doubt that the California-Danes were the driving force. The final report of the Building-Committee from 1916 reveals that of the total 43,248.62 US dollars collected by various means, 29,684.20 US dollars came from California. According to the US 1910 census the three Pacific-coast states held 13.9% of all Danish born immigrants. The twelve mid-west states held 59.0% in 1910 and contributed 6,559.49 US dollars, while the nine north-eastern states held 15.5% and contributed 3,535.19 US dollars.³⁶ It is logical that those living far away were less interested in an event they might not be able to participate in, and generally the Denmark-Building was a Californian effort, rather than a nationwide effort. Danish consuls across the USA tried to rally support for the cause, but often found it difficult.³⁷ For instance, in June 1913 the consul in Chicago noted that in his part of the country the Denmark-Building was largely considered a local Californian project, and that most Danes there simply did not care.³⁸ On top of that there are also traces of an internal prejudice between the Danish Diasporas. In the summer of 1913 the Danish paper *Den Danske Pioneer* (Omaha, Nebraska), suggested to have the Royal Danish Lifeguard send over for the PPIE,³⁹ but the proposal was completely ridiculed in the Danish New York paper *Nordlyset*, which also mocked the California-Danes, referring sarcastically to them as ‘... gold diggers and sea lion killers and orange farmers ...’.⁴⁰

In spite of the California-Dane's good intentions there is no guarantee that their gift actually had any influence. However, Danish enthusiasm for the project was so varying that there might not

have been any participation without it. The Exhibition-Committee, whose point of view dominated the answer to the US invitation, seems to have been in doubt even after making its recommendation. The archive of the Exhibition-Committee holds the draft for a letter written in response to the Building-Committee in late May 1912. The letter, which was never sent, literally says that the latter should not expect any significant Danish exhibition, and that it was possible the only Danish representation in San Francisco would be the Denmark-Building itself.⁴¹ Yet, the draft still speaks in favour of a Denmark-Building, although no support was promised.

The lack of protocols from the Exhibition-Committee's meetings makes it hard to interpret its decisions, but according to the impression of the Danish consul in San Francisco, Johannes E. Bøggild, the committee members were constantly disagreeing.⁴² He also notes that the decision process was slowed down by the scepticism of the representatives of the Ministries of Trade and the Interior. They feared that Denmark could become obliged to pay for the Denmark-building if the Danish-Americans did not gather enough money.⁴³ One member that is likely to have supported it was Benny Dessau, director of Tuborg breweries. He had been a member of the Exhibition-Committee for several years, and was actively involved in Danish participation in international exhibitions until his death in 1937.⁴⁴ Among the other committee members, at least one is likely to have opposed the idea: The Chamber of Manufacturers' chairman Alexander Foss, co-owner of the engineering company F. L. Smith & Co.⁴⁵ As a representative of Danish manufactures he considered the universal exhibitions to be a waste of the industry's time and resources, from which it gained little in return. He spoke out against them in 1902, and later opposed the idea to host a national exhibition in Copenhagen in 1913.⁴⁶ He also deliberately limited F. L. Smith & Co.'s participation in Rio de Janeiro 1922, even though the company had great interests in Brazil.⁴⁷

Between the private and public representatives of the Exhibition-Committee, the Danish consulate in San Francisco also deserves an introduction in its own right. Two men held the position of consul during these years: Johannes E. Bøggild (1911-1914) and Otto Wadsted (1914-1917). Bøggild is especially interesting because he made a journey to Denmark from December 1912 to March 1913, where he monitored the Danish authorities and business community's stand on the project and his letters are a valuable source. The consulate in San Francisco became an intermediary between the Building-Committee and the Exhibition-Committee from the beginning in 1911. In July 1913, the Exhibition-Committee's executive was transformed into *The Commissariat for Denmark's Participation in the World Exhibition in San Francisco in 1915* (the *Exhibition-Commissariat*), and the Danish consul was appointed its representative in San Francisco.⁴⁸ This was considered a great misfortune by Bøggild, who according to himself had a '... personal antipathy against all "exhibition-matters"'.⁴⁹ Ironically, consul Bøggild himself had been one of the most eager proponents of Danish participation in PPIE, and had even accepted honorary membership of the Building-Committee.⁵⁰ While he saw no practical value for Denmark at the world exhibition, he still believed that the country should participate for the sake of its own self-respect, and because of the Danish-American gift.⁵¹ Bøggild was furthermore convinced that Danish companies had great opportunities awaiting them in California. To him the exhibition was merely a way of attracting their attention. In June 1912 he even went as far as encouraging Andreas Richelieu (member of the boards of Burmeister & Wain, East-Asiatic Company and the Royal Porcelain Factory etc.) to seek the position of commissariat-chairman, should Denmark choose to participate in PPIE.⁵² While Richelieu declined the suggestion it does explain why Bøggild supported participation in an event he did not care for.

Consul Johannes E. Bøggild's admission pass, granting him access to the exhibition grounds prior to the official opening. DNA, 2-1953: 49, K3.

Besides building national pavilions, countries taking part in an international exhibition presented their industrial, agricultural, artistic and intellectual qualities in the exhibition's main halls. But in Denmark the interest in doing so had been in steady decline. In Chicago 1893 there were a mix of 349 companies, institutions and individuals taking part in the Danish exhibition, there were 189 in Paris 1900, 25 in St. Louis 1904, 37 in Brussels 1910 and 27 in San Francisco 1915.⁵³ Additional companies lent furniture and other items for the Denmark-Building in 1915,⁵⁴ but they had their cost covered by public grant, while the regular exhibitors had to pay themselves. There were several reasons for the declining interest, one being that private companies had come to doubt if there was any real benefit from the often expensive effort.⁵⁵ This is also known as *Exhibition fatigue*, and it has been a common argument within the exhibition literature that people around the turn of the 19th century generally became tired of exhibitions. This has recently been challenged by Alexander Geppert who argues that such complaints were as old as the exhibition medium itself, and that the world exhibitions held around 1900 were larger and more numerous, than at any time before.⁵⁶ There is no space for a full consideration of this discussion here, but at least in Denmark around 1915 there are signs of fatigue within the business community as positive responses to the Exhibitions-Committee's invitation were few. Among the many companies who refused to participate was 'Frederikshavn's Iron-Foundry and Machine-Company' who in December 1912 stated in their reply: 'Moreover we have, like probably a lot of Danish manufactures, a decisive "exhibition-fatigue", which is why we limit our participation in exhibitions to the least possible'.⁵⁷

World exhibitions taking place in the USA was met with particularly mixed feelings in Denmark. The agricultural sector often took part in European world exhibitions but refused to participate in the USA. Danish farmers were still weary of demonstrating their techniques openly among the American competitors, whose grain export had caused a crisis for Danish agriculture in the 1870s.⁵⁸ It was also less attractive for many manufactures because the high tariffs introduced in the USA from 1890 made it hard to establish an export of goods.⁵⁹ The large number of participants in Chicago 1893 must partly be ascribed to the public grant of 250,000 DKK that covered most of their expenses. 74 exhibitors had initially signed up for St. Louis 1904,⁶⁰ but the majority of them were artists, and official participation was cancelled by the Chamber of Manufacturers because the

Ministry of the Interior would not recommend a public grant higher than 100,000 DKK.⁶¹ For the participation in PPIE in 1915 65,000 DKK were approved by parliament, but they were entirely reserved for administrative expenses and the Denmark-Building's decoration.

The Danish companies who did have an interest in exhibiting in the USA mostly belonged to the realm of art manufacture, and made goods which was easier to sell directly at an exhibition, such as fine porcelain, faience, jewellery and silverwares. When negotiations for an official Danish participation in St. Louis 1904 fell apart, a small group of these companies hired a private agent to organise their own private participation. Most prominent among them were the *Faience Factory Alumina*/the *Royal Porcelain Factory* (today *Royal Copenhagen*), who had managed to establish a market for itself in the USA.⁶² In 1912 the Director of Alumina, Frederik Dalgas, made contact with the chairman of the Exhibition-Committee on behalf of a group of 15 companies who wanted to participate in the PPIE.⁶³ It was in early February, before the US invitation, and they agreed that Dalgas could go ahead and prepare a private participation.⁶⁴ Other companies were not invited to sign up until December 18. 1912, so it was Dalgas's group that was referred to when the Exhibition-Committee on the same date informed the Ministry of Trade that there would be exhibitors enough for a decent participation. However, the influence of Frederik Dalgas and his companions should not be overestimated. There can be no doubt that they were interested in participating in the PPIE, but their participation did not depend on public funds and they were never promised any. As stated above, they would have gone to San Francisco anyway.

Large parts of the Danish business community were sceptical or disinterested in the PPIE, and those who were interested had proved willing to participate on their own. The Exhibition-Committee was in doubt and perhaps disagreeing on the matter, but did not reject the Danish-American gift. At the same time the Danish parliament seems to have been in favour of participating. In 1892 the request for 250,000 DKK had caused an intense debate in the lower house of parliament (*Folketinget*),⁶⁵ with the parties internally divided on the issue. In 1909 a sceptical parliament approved 30,000 DKK of the 40,000 DKK requested for Brussels 1910.⁶⁶ But then in April 1913 the parliament's financial committee recommended the request for 65,000 DKK, which was then accepted without any spoken protest. Only one critique was raised in the assembly. It was voiced by the financial committee's chairman because the Exhibition-Committee had stated that they had tried to keep the estimated cost as low as possible. Rather, the financial committee would have preferred to approve a more realistic and thus larger budget.⁶⁷ This comment is interesting because consul Bøggild in the winter 1912-1913 met with the ministers of Foreign Affairs and Trade, and with parliamentarians from the governing party (*Venstre*). He noted that they all seemed very interested, and he had the impression that parliament gladly would have granted a much larger sum, if only it had been asked for it.⁶⁸

The size of the budget granted by the parliament's lower house does not seem to reflect the attitude or feelings that the assembly had towards a Danish participation in San Francisco. Instead it reflects the Exhibition-Committee's low expectations to the amount of money that parliament would grant. But they underestimated the political will. Why did the issue get such great political support? Why did the Exhibition-Committee recommend participation? Consul Bøggild believed that a recommendation was made simply because there was an exhibition at all,⁶⁹ and it is true that Danish authorities often had been doubtful towards world exhibitions in the 19th century, but then approved participation anyway.⁷⁰ This time there was a difference: The proposal from the California-Danes. Turning down a gift can be hard, but this was a gift from Danish born people who claimed to act for the sake of their old country's honour.⁷¹ In 1892 it had been argued in parliament that Denmark should participate in Chicago 1893, out of consideration for the Danes living in the USA.⁷² This time the old countrymen came knocking on the door themselves. Furthermore it seems that the Danish case is not unique. In November 1912 a Danish diplomat in Stockholm estimated

that Swedish participation in the PPIE mostly was a result of consideration for the ‘Swedish-Americans’,⁷³ and later in 1914, Norwegian emigrants in California proposed to aid Norway’s representation by collecting money for it.⁷⁴

Rasmus Berg, Secretary of the Industrial Association who also functioned as secretary of the Exhibition-Committee. His signature is found on most of the paperwork related to the PPIE. DNBA, 06313: 553.

3.2. Denmark in San Francisco

The Danish participation in San Francisco was divided in two tiers: An exhibition of manufactured goods and handworks in the main exhibition, and a national pavilion, the Denmark-Building. The latter was placed at a central entrance to the pavilion area, where 20 other countries and 28 US states had their buildings.⁷⁵ The main exhibitions were divided between eleven major halls with different themes such as art, agriculture or manufacture. The Danish participation was confined to a section in the Palace of Varied Industries, and was a mix of porcelain, faience, jewellery, silverware, as well as works of bookbinding, broidery and photography. Contributions from Alumina and its associates took up most of the space. A few other exhibitors signed up, but the Exhibition-Committee selectively picked those which could be fitted among the porcelain. A table-factory was rejected on the reason that they belonged in the Palace of Manufactures where Denmark did not have a section, while two shipping companies each had a scale-model ship on display, although they technically belonged in the Palace of Transportation.⁷⁶ The only Danish contribution outside the Palace of Varied Industries was three miniature paintings in the Palace of Fine Arts. Official art exhibitions had been part of Danish representations from Paris 1878 to Paris 1900, but this time the budget was too tight and the Ministry of Church- and Education would not sponsor it.⁷⁷

The Danish section in the Palace of Varied Industries. Photo: DNA, 2-1953: 49, K8

The practical work of setting up the Danish exhibition in San Francisco, and the necessary negotiations with the exhibition authorities was conducted by the private companies' agent, William Arup, and the Danish consuls. This organising process that Bøggild and his successor consul Otto Wadsted became heavily involved in was long and often characterised by friction, because the Exhibition-Commissariat was trying to get what the PPIE authorities would not give. One quarrel was over the space in the Palace of Varied Industries that the Commissariat tried to get for the Danish section. William Arup had got a promise on a good spot in March 1912, but nothing further could be done about it until the invitation had been accepted and the commissariat appointed.⁷⁸ In the meantime the exhibition halls had been severely overbooked. Countries like France and Japan had to settle for half of the 70,000 square feet they each had reserved, and a small participant like Denmark found it hard to get through with a modest demand of an undivided 6,000 square feet. A section of almost that size was finally agreed upon in October 1914, but only after a long tiresome struggle, during which Johannes Bøggild in secrecy had threatened to cancel Danish participation in the PPIE.⁷⁹

A second significant quarrel was about the 25% sales tax that the PPIE authorities demanded on all direct sales from at the exhibition. This ended in a scandal on the 24th of April 1915, when the authorities temporarily closed the Danish section, with attention from the local press.⁸⁰ The quarrel had developed because an official of the PPIE, Frederick J. V. Skiff, had promised Frederik Dalgas that Alumina and its associates could get the same terms as they had in St. Louis 1904. The controversy stemmed from different interpretations of what these terms had included. Frederik Dalgas and William Arup, who had organised the private participation in St. Louis 1904,⁸¹ maintained that it had included exemption from any sales tax, but the PPIE authorities would not accept it. A conversation with Skiff reported by Otto Wadsted to the Exhibition-Commissariat revealed that the foreign exhibitors officially should have paid a sales tax in 1904, but had

collectively refused to do so, thus rendering the St. Louis authorities unable to enforce it.⁸² Such collective will was not present among the foreign exhibitors in San Francisco 1915, because few were as dependent on direct sale as the Danish exhibitors.⁸³ The PPIE authorities for their part were not inclined to give concessions which could result in similar demands from other exhibitors.

Alumina and associates kept their position and threatened to withdraw from participation, claiming that the sales tax would reduce profits, and thus incentives for many of the exhibitors. But Frederick Skiff had been heavily involved in St. Louis 1904, and knew the past situation all too well.⁸⁴ He also made it clear that he and the exhibition did not care whether Denmark would participate or not.⁸⁵ A breakthrough came with the outbreak of the First World War. It affected the PPIE authorities who worried that most of the European participants would resign, and in September 1914 they agreed to lower the tax to 12.5% for Danish exhibitors.⁸⁶ However, the attitude of the authorities did not change that much. Frederick Skiff had also withdrawn a demand to have an attendant cashier inspect the sales in the Danish section at the exhibitors' expense,⁸⁷ but on the 24th of April 1915 both demands were reintroduced. William Arup, refused and the Danish section was closed for two days until the parties reached an agreement. The Danish exhibitors made a onetime payment of 3,000 US dollars, in return for getting rid of both sales tax and cashier.⁸⁸ The exhibition authorities made further attempts at enforcing their demands, but got nowhere, and the controversy died down during the summer without an official solution.⁸⁹

Along with the Danish section in the Palace of Varied Industry, the Exhibition-Commissariat and the consuls in San Francisco also had to attend to the matter of the Denmark-Building. This part of the organisation process was often characterised by impatience from the Building-Committee, who thought that the Danish authorities were acting too slow.⁹⁰ As the building was to be an official Danish pavilion it was required that a representative of the Danish government selected a building site in San Francisco. This was not legally possible until Denmark officially accepted the invitation in January 1913. The Building-Committee was clearly disappointed when Sweden suddenly selected a plot for their pavilion in November 1912.⁹¹ When Denmark finally selected a site on the 15th of March 1913, as one of the last nations, it became a day of great celebration among the Danish emigrants, who let a Danish flag fall from an airplane onto the site, thereby re-enacting the legend of how the flag had fallen out of the sky during a battle in Estonia in the 11th century.⁹² However, the negotiation of a contract between the Building-Committee and Denmark was still to be settled and a compromise was not reached until November 1914, because they could not agree on who should be responsible for paying the architect.⁹³ The Building-Committee never obtained the proposed 50,000 US dollars, but they collected enough to construct and maintain the building on a budget of 43,248 US dollars (approx. 166,000 DKK⁹⁴).⁹⁵

The blueprints for the Denmark-Building were made by Danish architect Anton Rosen in agreement with the Building-Committee. He had initially imagined a building inspired by castle Kronberg at Elsinore, but much about the final building was determined by the regulations of the PPIE. At first sight the exhibition authorities simply rejected the plans because they did not harmonise with the other pavilions, and one official even indicated that the proposed building '... would not at all look good'.⁹⁶ The colour of the building was to be kept in a specific shade of cream-yellow, although Denmark got permission to diverge a little.⁹⁷ The height of the main tower was severely reduced because it was seen as a fire hazard to the nearby Palace of Fine Arts, and a bastion decorated with antique bronze-cannons had to be given up because it would have blocked the view to New Zealand's pavilion.⁹⁸ Instead the Danish distinctiveness was added by copies of the grand rune-stone of Jellinge, and a copy of the Lure Blowers statue from Copenhagen. On the interior the building was furnished as '... fine Danish living rooms, of the current time',⁹⁹ with porcelain and furniture lent from Danish companies and paintings from the National Museum of Art.¹⁰⁰

The California-Danes had their wish fulfilled. Denmark participated officially, although the Danish exhibition might not have been as large as they hoped for. A Denmark-Building was erected, although the Building-Committee was dissatisfied with some of its features. It only took a few drinks at a dinner hosted by consul Wadsted before they started criticising it.¹⁰¹ None the less, the Danish-American proposal had been carried out with King Christian X as its protector.¹⁰² During the exhibition the Denmark-Building was a centre point for several celebrations by Danish emigrants, most notably the Denmark-week. It started with a celebration of the Danish constitution day on the 5th of June, which gathered an estimated 3,000 Danish-Americans in the PPIE's official festival hall.¹⁰³ This day was particularly special in 1915, because the Danish king signed a revised constitution granting universal suffrage, which only added to the celebrations and attracted attention from the local press.¹⁰⁴

The Denmark-Building at the PPIE 1915. Seen in the background to the left is the building of New Zealand, and to the right the Palace of Fine Arts. Photo: DNA, 0002: 69-F-6a.

3.3. Outcomes and Press Coverage

One of the aims for companies and artists that entered international exhibitions was to be awarded a prize by the official jury, who evaluated the items on display. Medals awarded were widely used to decorate labels or paper headings, but one of the criticisms raised against the world exhibitions in the early 20th century, was that an inflation had happened, making the prizes less significant

because most participants were awarded.¹⁰⁵ In St. Louis 1904 and Brussels 1910 all Danish exhibitors as a minimum got an honourable mention (lowest award), while four grand prizes (highest award) were granted in St. Louis and ten in Brussels.¹⁰⁶ This trend continued at the PPIE where all 27 exhibitors were awarded. Only two got an honourable mention and seven were awarded the grand prize, while no less than twelve received a gold medal.¹⁰⁷ In spite of the contemporary critique, the competition was still considered important by many, as reflected in a letter from consul Otto Wadsted in December 1915. He reported that several of the Danish exhibitors had only been upgraded to a grand prize, because he had protested and made use of influential friends in the jury.¹⁰⁸

Other legacies from the Danish participation reflected the often hesitant attitude to the involvement. The Exhibition-Committee's decisions in 1912 and 1913 had left them with a small budget that did not fit the project, and a primary objective through the entire process was to keep the cost down. No official account of the participation was published, no catalogue of Danish exhibits was printed, and a proposed book about Denmark for the Denmark-Building was also rejected.¹⁰⁹ It had been common to finance study trips to the previous world exhibitions, or at least support them, but not this time.¹¹⁰ The two consuls did not receive any pay for the considerable amount of work they took upon them. Otto Wadsted had been thrown into the middle of it all, and he complained that he had no budget for all the social obligations that followed with the exhibitions. He received dozens of invitations for receptions and get-togethers from exhibitions officials and other nation's commissionaires, and it would eventually be expected that he hosted something in return, as he was the representative of Denmark. Wadsted then received a budget of 500 US dollars (approx. 1,920 DDK¹¹¹) while his Norwegian colleague had 15,000 DKK at his disposal.¹¹²

Money is in fact the word that best describes the aftermath. While the Denmark building was being torn down, the Exhibition-Commissariat entered two new quarrels. The first was a compensation claim from a cabinetmaker that had lent furniture to the Denmark-Building. It had returned damaged by moisture and rough handling.¹¹³ The second was with the Building-Committee. Five Danish companies had paid 3,000 DKK each for a wall painting of their business in the Denmark-Building's hall. There was a significant surplus of 9,000 DKK which the Exhibition-Commissariat had spent as part of their budget for the buildings decoration.¹¹⁴ This was contested by the Building-Committee who made claims to the sum.¹¹⁵ Unlike the deficit of the Exhibition-Commissariat's budget, the Building-Committee had actually managed to get through the PPIE with a surplus of 5,000 US dollars which they intended to spend on a statue of H. C. Anderson for the Golden Gate park.¹¹⁶ They needed more money, but did not get any from the commissariat as their claim was rejected by the Ministry of Trade.¹¹⁷

The plan to create a statue of H. C. Anderson fell apart due to a lack of funds,¹¹⁸ but the case is a good way to illustrate how the Denmark-Building project initiated several discussions between the Danish-American migrant communities. These took place in the Danish-American press where several non-Californian papers suggested better uses for the surplus sum.¹¹⁹ *Den Danske Pioneer*, a mid-west paper, was particularly vocal. Its editor demanded that the Building-Committee's entire surplus should be used to fund a historical account of Danish migrants in the USA. The argument was that there had been contributions from most states, so all Danish-Americans had a stake in the money.¹²⁰ However, *Den Danske Pioneer* stood alone when it almost went berserk, due to the Building-Committee's members were officially knighted by the Danish royal court. Otto Wadsted had anticipated the trouble when he raised the question with the Danish authorities in 1914. A decision was delayed for so long that no decorations were awarded until the autumn of 1916, and the delay caused still more friction with the Building-Committee's executive who expected such recognition.¹²¹ *Den Danske Pioneer* protested against the decoration of the California-Danes. It spoke ill of them and made personal attacks on the Danish envoy in Washington D. C., who had

made the official request. The paper's argument was that royal decorations and titles did not belong in a democratic republic,¹²² but whether the editor actually believed in this mantra, or whether he simply was jealous, is a question blowing in the wind. In this case he seems to have stood quite alone while much of the Danish-American press took to defend the California-Danes.¹²³ The Danish participation in the PPIE was also taken up by the Danish press every now and then, beginning in March 1911. There is generally not a lot to say about it as the coverage was predominantly positive, both towards the Danish-Americans and the Danish participation. The positive attitude did not change in the course of 1911-1915, but kept firm throughout. The following examples are mainly taken from newspaper clips found in the archives of the Chamber of Manufacturers:

Nationaltidende:

A beautiful gift from our emigrated countrymen.¹²⁴

Børsen:

Everywhere [in the USA] the Danes carry – literally spoken – stones for the proud monument for old Denmark, which in a few years, in the shape of a magnificent building, shall tower at the Pacific shore.¹²⁵

Politiken:

But in America we also have a different audience, which stands us closer. It is the thousands of emigrated countrymen, who at the exhibition first and foremost will seek the old country, whose honour is theirs.¹²⁶

Berlinske Tidende:

And by Danish attendance ... we have been able to prove, that Denmark continuously claims such a place among great Nations, that the pride and love which our migrated countrymen show towards their old country, is justified.¹²⁷

The picture is a little different when considering the left-wing paper, *Social-Demokraten* (Copenhagen), which provides the only one example of outspoken criticism in the press-material considered here. The PPIE authorities had forced architect Anton Rosen to remove a planned bastion from the final drawings for the Denmark-Building. He then proposed to place the cannons around the main flagpole instead, but abandoned them completely after a complaint in *Social-Demokraten* in April 1914.¹²⁸ The paper represented a pacifistic wing in Danish politics and the journalist was outraged because of the symbolism that cannons would add to the pavilion (a view that to some extent was shared by the Danish-Americans in California¹²⁹). But this is an isolated example. *Social-Demokraten's* basic attitude towards PPIE was not much different from those considered above, although it was less emotional: 'All condition for creating something extraordinary is present, and it [the PPIE] will without doubts be the most beautiful exhibition so far',¹³⁰ was the opinion in 1914. But then from February to December in 1915 when the PPIE actually took place, the topic is not even mentioned. The columns were dominated by the World War, constitutional changes, and social unrest in the Danish West-Indies. Not even a single picture of the Denmark-Building is found in 1915. However, the same is the case with the weekly magazine *Illustreret Tidende*, whose speciality was photo-reportage, so *Social-Demokraten's* silence should not necessarily be taken as a political statement.

The attitude of the press is interesting, because it do not reflect the scepticism of the wider business community. It is not surprising, because world exhibitions were regarded as exciting and

entertaining events by the public,¹³¹ and the press was not involved in the financial decision making process that proved so difficult. Finally, it is not unthinkable that the positive public awareness made it harder for the Exhibition-Committee and the ministries to even consider declining the Danish-American gift, given the bad publicity it was likely to have provoked.

Danish Consul Otto Wadsted (far right) and US vice-president Thomas R. Marshall outside the Denmark-Building.

Following behind are the leading members of the Building-Committee. Notice the fake rune-stone in the background; it was a replica of the grand rune-stone of Jellinge, but carried an inscription that told the origin of the building. Another replica with the authentic rune inscription is hidden behind the guard in the front of the photograph. Photo: DNA, 2-1953: 46, D20

4. Conclusion

The first three national pavilions Denmark had at world exhibitions are very symbolic of the often doubtful character of these engagements. The first in Paris 1867 was nothing but a small cottage serving as office for the Danish representative. When a proper pavilion was made in Paris 1900 it was a last minute decision. For this reason, the building was not designed for the purpose, but just something that the architect pulled out of a drawer.¹³² And then, when a large and exquisitely equipped pavilion was made in San Francisco in 1915, both initiative and most of the money came from actors outside of Denmark. The Danish contributions in the main exhibition halls did not match the effort that was put into the building. Instead they reflected the general tendency of the past decade: Public opinion about the world exhibitions was still positive, but parts of the business community were becoming increasingly tired or disinterested in these projects. The few private companies that still thought it worthwhile were willing to make the effort themselves, and when the representation was made official, their problems became the responsibility of the Exhibition-Commissariat and the consuls in San Francisco. It is not only likely, but very probable, that the California-Danish proposal to build a Danish pavilion was the factor that rallied support and secured an official Danish participation in the PPIE.

Considering a few broader perspectives this is first of all an aspect of Danish history that was not significantly affected by the international chaos of the First World War. The war might have helped the Danish Exhibition-Commissariat's negotiations with the PPIE authorities, but it did not interfere with the plans for the Denmark-Building, and a cancelation of official participation due to the war was never an issue. Secondly, this project does not have the means to determine whether the Danish participation had any long-term effect on the transatlantic relationship between Denmark and its emigrants. But both parties spoke about the PPIE participation in terms of *concern* for the

old country or the *countrymen abroad*, so it is worth considering. A suggestion with reservation is that the memory of the Denmark-Building was cherished by the generation of California-Danes who experienced it,¹³³ but otherwise did much less for the general relationship than the annual Rebild-festival,¹³⁴ which also had its origin in the first decade of the 20th century.

Unpublished source material

The Danish National Archives (DNA)

The Ministry of Foreign Affairs' archive (Archive No. 0002)

Cases sorted by group 1909-1945: No. 69-3, No. 69-4, No. 69-5.

San Francisco, consular representation (Archive No. 2-1953)

The commissariats protocol concerning the book-exhibition 1915, 1913-1915: No. 7.

Cases concerning the book-exhibition 1915, 1899-1915: No. 44-49.

The Ministry of Trade and Shipping- (1908-1914)/Ministry of Trade's archive (Archive No. 0015)

Case files 1909-1972: No. 172.

Alexander Foss and first wife's private archive (Archive No. 05409)

Correspondence and other cases, sorted: No.40.

The Danish National Business Archives (DNBA)

The Danish Chamber of Manufacturers in Copenhagen's archive (Archive No. 06313)

Scrapbooks for foreign exhibitions 1910-1912: No. 236, No. 237.

World Exhibition in San Francisco 1916: No. 496.

Copybooks 1912-1919: No. 571-576a.

Cases and incoming correspondence 1903-1919: No. 613, No. 635, No. 642, No. 663, No. 666.

Bibliography

American Independence Day Celebrations Rebild Denmark 1912 - 4. July - 1962: The Story of the Rebild Festivals 1912-1962. Ålborg, 1961.

Danmarks-Bygningen: Verdensudstillingen San Francisco Aar 1915. San Francisco, 1915.

Danmarks deltagelse i Verdensudstillingen i Bryssel 1910. København, 1912.

Officiel beretning om Danmarks deltagelse i verdensudstillingen i Paris 1900. København, 1902.

Allwood, John: *The Great Exhibitions.* London, 1977.

Andersen, Steen and Kurt Jacobsen: *Foss.* København, 2008.

Christensen, Charlotte: *Paris-København: Det Danske Kunstindustrimuseums Erhvervelser på Verdensudstillingen i Paris 1900 – København-Paris: Det Danske Kunstindustrimuseums Samling Af Dansk Kunsthåndværk Udstillet på Verdensudstillingen i Paris 1900*. København, 2008.

Berg, Rasmus: *Minder Fra Haandværk Og Industri*, edited by Vagn Dybdahl. Aarhus, 1954.

Dalgas, Frederik: *Fajancefabrikken Alumina: Københavns Fajancefabrik 1863-1913*. København, 1913.

Danmarks-bygnings komiteen: *Slutnings-Rapport og Regnskab, 1909-1916. Verdensudstillingen San Francisco 1915*. San Francisco, 1915.

Dybdahl, Vagn: "Dansk industri og de store udstillinger 1889-1914", *Erhvervshistorisk Årbog: Meddelelser Fra Erhvervsarkivet XII*, 1961, pp. 7-26.

Findling, John E. and Kimberly D. Pelle: *Historical Dictionary of World's Fairs and Expositions, 1851-1988*. New York, 1990.

Fink, Jørgen: "Industrirådet: En organisation og dens arkiv og dets benyttelse", *Erhvervshistorisk Årbog* 42, 1992, pp. 183-207.

Geppert, Alexander C. T.: *Fleeting Cities: Imperial Expositions in Fin-De-siècle Europe*. Houndmills, 2010.

Geppert, Alexander C. T., Jean Coffey and Tammy Lau: *International Exhibitions, Expositions Universelles and World's Fairs, 1851-2005: A Bibliography*. March 2012, <http://www.csufresno.edu/library/subjectresources/specialcollections/worldfairs/ExpoBibliography3ed.pdf>.

Greenhalgh, Paul: *Ephemeral vistas: The Expositions Universelles, Great Exhibitions and World's Fairs, 1851-1939*. Manchester, 1988.

———: *Fair World: A History of World's Fairs and Expositions, from London to Shanghai, 1851-2010*. UK, 2011.

Hartwick, Sophus: *Danske i California og California Historie: Beretninger om de danskes liv og virke fra de tidligste pioner dage, vol. I-II*. San Francisco, 1939.

Jackson, Anna: *Expo: International Expositions 1851-2010*. London, 2008.

Jeppesen, Torben Grøngaard: *Danske i USA 1850 - 2000: En demografisk, social og kulturgeografisk undersøgelse af de danske immigranter og deres efterkommere*. Odense, 2005.

Kaiser, Wolfram: "The Great Derby Race: Strategies of Cultural Representation at Nineteenth-Century World Exhibitions" in Jessica C. E. Gienow-Hecht and Frank Schumacher (ed): *Culture and International History*, New York, 2003, pp. 45-59.

Lipsky, William: *San Francisco's Panama-Pacific International Exposition*. Charleston, 2005.

Mogensen, Margit: "Hekla og verdensudstillingen 1862", *Siden Saxo* 6, nr. 3, 1989, pp. 25-32.

———: *Eventyrets tid: Danmarks deltagelse i verdensudstillingerne 1851-1900*. Kerteminde, 1993.

———: "Nordboudstillingen i Paris 1900: iscenesættelse af kolonimagten" in Brita Brenna and Karen Marie Fjeldstad (ed): *Kollektive identiteter, ting og betydninger*, Oslo, 1997 pp. 143-162.

———: "Landbrugsteknologi og udstillinger i 1800-Tallet", *Bol og by* nr. 1, 1998, pp. 80-105.

———: "Verdensudstillinger og reklame: Danske udspil i 1800-Tallet", *Erhvervshistorisk Årbog* 48, 1999, pp. 99-139.

———: "Den Danske Pavillion på Verdensudstillingen i Paris 1900", *Siden Saxo* 17, nr. 2, 2000, pp. 9-19.

———: "Teknologi og verdensudstillinger: Oplevet af danske officerer ca. 1870-1900," *Personalhistorisk Tidsskrift* nr. 2, 2000, pp. 206-221.

Rosen, Anton. "Danmarks bygning på verdensudstillingen i San Francisco 1915", *Architekten: Meddelelser fra Akademisk Arkitektforening* 16, nr. 34, 1914, pp. 345-349.

Rydell, Robert W.: *All the World's a Fair: Visions of Empire at American International Expositions, 1876-1916*. Chicago, 1984.

———: *World of Fairs: The Century-of-Progress Expositions*. Chicago, 1993.

Rydell, Robert W., John E. Findling, and Kimberly D. Pelle: *Fair America: World's Fairs in the United States*. Washington D.C., 2000.

Stoklund, Bjarne: "Nationernes kulturelle arena: 1800-tallets verdensudstillinger" in Bjarne Stoklund (ed): *Kulturens Nationalisering: Et Etnologisk Perspektiv på Det Nationale*, København, 1999, pp. 137-157.

Todd, Frank Morton: *The Story of the Exposition, being the Official History of the International Celebration Held At San Francisco in 1915 to Commemorate the Discovery of the Pacific Ocean and the Construction of the Panama Canal, vol. I-V*. New York, 1921.

Udenrigsministeriet: *Meddelelser Fra Udenrigsministeriet 1911*. København, 1911.

Vigen, Anders: *Benny Dessau*. København, 1950.

Wamberg, Helge: *Den internationale udstilling for kunst og teknik Paris 1937: Beretning om Danmarks deltagelse*. København, 1938.

Noter

¹ This article is a revised and expanded version of my coursework for a module on *Cultural and Public Diplomacy*, taught at Aarhus University in the spring of 2012. I owe great thanks to the module convenor Rósa Magnúsdóttir, and to the staff at the Danish National Business Archive in Aarhus, for their help and guidance.

² Erhvervsstyrelsen: *EXPO INFO – Shanghai 2010*, http://www.ebst.dk/expoinfo.dk/shanghai2010_1 (21.5.2012).

³ Two things should be noticed: Firstly, all translation of names and quotations from Danish into English are my own. Secondly, the phenomenon treated by this article is known under a multitude of names including *universal expositions*, *world's fairs*, *international exhibitions* etc. Technically there might be some etymological differences between *fair*, *exposition* and *exhibition*, but in this case they are all concerned with much the same thing (Findling and Pelle: *Dictionary of World's Fairs*, pp. XVIII-XIX). For simplicity's sake they will mainly be referred to as *world exhibitions* (from Danish: *verdensudstilling*/German: *weltausstellung*).

⁴ Fink: *Industrirådet*, p. 184.

⁵ Mogensen: *Eventyrets Tid*.

⁶ Berg: *Minder*, pp. 98-99.

⁷ Findling and Pelle: *Dictionary of World's Fairs*, p. 372; Geppert: *Fleeting Cities*, p. 208.

⁸ Findling and Pelle: *Dictionary of World's Fairs*, p. 395; Geppert, Coffey and Lau: *A Bibliography*, p. 5.

⁹ Greenhalgh: *Fair World*, pp. 15, 20-23, 25-26.

¹⁰ Berg: *Minder*, pp. 98.

¹¹ Jackson: *Expo*, pp. 68-70; Mogensen: *Eventyrets Tid*, pp. 107-8.

¹² Stoklund. *Nationernes kulturelle arena*, pp. 143-44.

¹³ Allwood: *The Great Exhibitions*, pp. 179-85; Findling and Pelle: *Dictionary of World's Fairs*, pp. VII-X; Geppert: *Fleeting Cities*, pp. 250-53 (Note: also lists national exhibitions); Geppert, Coffey and Lau: *A Bibliography*; Jackson: *Expo*, pp. 122-25; Mogensen: *Eventyrets Tid*.

¹⁴ Findling and Pelle: *Dictionary of World's Fairs*, p. 153.

¹⁵ Geppert: *Fleeting Cities*, p. 10.

¹⁶ Rydell: *World of Fairs*, p. 16.

¹⁷ Greenhalgh: *Ephemeral vistas*; Rydell: *All the World's a Fair*:

¹⁸ Rydell, Findling, and Pelle: *Fair America*.

¹⁹ Kaiser: *The Great Derby Race*.

²⁰ Geppert: *Fleeting Cities*.

²¹ Mogensen: *Hekla og verdensudstillingen*; Mogensen: *Nordboudstillingen i Paris 1900*; Mogensen: *Landbrugsteknologi og udstillinger*; Mogensen: *Verdensudstillinger og reklame*; Mogensen: *Den danske pavillon 1900*; Mogensen: *Teknologi og verdensudstillinger*.

²² Stoklund. *Nationernes kulturelle arena*.

²³ Christensen: *Paris-København – København-Paris*.

²⁴ Rydell: *World of Fairs*, p. 8.

²⁵ Dybdahl: *Dansk industri og de store udstillinger*, p. 8. Note: Vagn Dybdahl's article covers the time span 1889-1914, but does not contain any information on St. Louis 1904, except that there was a Danish participation based on private initiative.

²⁶ Mogensen: *Eventyrets Tid*, p. 19.

²⁷ *Danmarks-Bygningen 1915*; Rosen: *Danmarks bygning*; Todd: *The Story of the Exposition, Vol. III*, pp. 217-218; Note: The Danish National Museum's website has a short entry on the Denmark-Building (based on Rosen: *Danmarks bygning*), at <http://jelling.natmus.dk/om-jelling/harald-blaatands-runesten-ude-og-hjemme/san-francisco-1915> (2.8.2012).

²⁸ Lipsky: *San Francisco's Panama-Pacific*, pp. 7-8.

²⁹ *Bien*: "Verdensudstillingen." 17.12.1909; Udenrigsministeriet: *Meddelelser Fra Udenrigsministeriet*, pp. 126-27.

³⁰ DNBA, 06313: 635 Aa(u), No.278 and No. 543.

³¹ DNBA, 06313: 635 Aa(u), No.11056; DNBA, 06313: 571, 24.4.1912; DNA, 0002: 69-F-6a, 27.3.1912, 3.1.1913 and 7.1.1913. Note: Much of the source material for this article consists of correspondence. When a letter carries date of dispatch and of receipt, it is the *dispatch* date that is listed in the notes.

³² DNBA, 06313: 635 Aa(u), No.6640.

³³ *Danmarks-Bygningen 1915*, pp. 9-13; DNBA, 06313: 635 Aa(u), No.6035a.

³⁴ Hartwick: *Danske i California, vol. I*, pp. 453-463.

³⁵ *Bien*: "Verdensudstillingen i San Francisco 1915." 17.12.1909.

³⁶ Danmarks-bygnings komiteen: *Slutnings-rapport og regnskab*, p. 29; Jeppesen: *Danske i USA 1850 – 2000*, pp. 268-269.

- ³⁷ DNA, 2-1953: H9, 15.5.1913.
- ³⁸ DNA, 2-1953: H17, 9.6.1913.
- ³⁹ *Den Danske Pioneer*: "Giv os garden!" 1.5.1913.
- ⁴⁰ *Nordlyset*: "Den danske garde i Amerika." 12.6.1913.
- ⁴¹ DNBA, 06313: 635 Aa(u), "Ikke afgaaet" (May 1912).
- ⁴² DNA, 2-1953: K2, 20.6.1913.
- ⁴³ DNA, 2-1953: H8, 1.7.1913.
- ⁴⁴ Berg: *Minder*, pp. 99-100; Vigen: *Benny Dessau*, pp. 69, 142-146; Wamberg: *Den internationale udstilling Paris 1937*, p. 5.
- ⁴⁵ Andersen and Jacobsen: *Foss*, pp. 223-225.
- ⁴⁶ Dybdahl: *Dansk industri og de store udstillinger*, p. 23.
- ⁴⁷ DNA, 05409: 40, 14.1.1909 and 3.10.1924.
- ⁴⁸ DNBA, 06313: 642 Aa(u), No.11729-11757.
- ⁴⁹ DNA, 2-1953: H1, 9.5.1912; DNA, 2-1953: K6, 3.6.1913.
- ⁵⁰ DNA, 0002: 69-F-6a, 25.10.1911.
- ⁵¹ DNA, 2-1953: H20 (in box 49), 22.6.1912.
- ⁵² "Andreas du Plessis de Richelieu," www.denstoredanske.dk (25.7.2012); DNA, 2-1953: H1, 9.5.1912; DNA, 2-1953: H20 (in box 49), 22.6.1912 and 3.10.1912.
- ⁵³ Dybdahl: *Dansk industri og de store udstillinger*, p. 16; *Officiel beretning om Danmarks deltagelse i verdensudstillingen i Paris 1900*, pp. 39, 65-67, 76-77, 83; DNBA, 06313: 613 Ae 1903, "Beretning om Danmarks deltagelse i Verdensudstillingen i St. Louis i 1904."; DNBA, 06313: 663 Aa(u), No.5593 and 12.2.1919.
- ⁵⁴ DNBA, 06313: 663 Aa(u), "Danmarks-Bygningens udstyr."
- ⁵⁵ Dybdahl: *Dansk industri og de store udstillinger*, pp. 18-19.
- ⁵⁶ Geppert: *Fleeting Cities*, pp. 207-208.
- ⁵⁷ DNBA, 06313: 666 Aa(u), 17.12.1912.
- ⁵⁸ Mogensen: *Eventyrets Tid*, pp. 166, 205-206, 261-262, 299-301. DNA, 2-1953: H4, 10.10.1914.
- ⁵⁹ Dybdahl: *Dansk industri og de store udstillinger*, p. 13.
- ⁶⁰ DNBA, 06313: 613 Ae 1903, "Fortegnelse over deltagerne i Verdensudstillingen i St. Louis".
- ⁶¹ DNBA, 06313: 613 Ae 1903, "Beretning om Danmarks deltagelse i Verdensudstillingen i St. Louis i 1904.", 30.1.1903 and 4.2.1903.
- ⁶² Dalgas: *Fajancefabrikken Alumina*, pp. 40-41, 50.
- ⁶³ DNBA, 06313: 572 Aa(u), No.11589-12055 and No.12056; DNA, 2-1953: H8 (in box 49), "Fortegnelse over Udstillere, som vil kunne ventes at ville deltage i Verdensudstillingen i San Fransisco i 1915."
- ⁶⁴ DNBA, 06313: 635 Aa(u), No.2615.
- ⁶⁵ Dybdahl: *Dansk industri og de store udstillinger*, pp. 12-14.
- ⁶⁶ *Danmarks deltagelse i Verdensudstillingen i Bryssel 1910*, pp. 11-12; *Rigsdagstidende, folketinget, 1909-1910*, sp.1112, 3431.
- ⁶⁷ *Rigsdagstidende, folketinget, 1912-1913*, sp.1711-1712, 4663-4664.
- ⁶⁸ DNBA, 2-1953: H8 (in box 49), 7.1.1913; DNBA, 2-1953: K2, 20.6.1913.
- ⁶⁹ DNBA, 2-1953: K2, 20.6.1913.
- ⁷⁰ Mogensen: *Eventyrets Tid*, pp. 316, 322-328.
- ⁷¹ Udenrigsministeriet: *Meddelelser fra Udenrigsministeriet*, pp. 604; DNBA, 06313: 635 Aa(u), No.6035a.
- ⁷² Dybdahl: *Dansk industri og de store udstillinger*, p. 13.
- ⁷³ DNA, 0002: 69-F-6a, 11.11.1912.
- ⁷⁴ *Meddelelser fra Industriforeningen*: "Norges deltagelse i San Francisco-udstillingen 1915." 7.8.1914.
- ⁷⁵ Todd: *The Story of the Exposition, vol. III*, pp. 190, 310.
- ⁷⁶ *Danmarks-bygningen 1915*, pp. 83-87; DNBA, 06313: 575, No.12669-70.
- ⁷⁷ Mogensen: *Eventyrets Tid*, pp. 195, 274, 302. DNBA, 06313: 663 Aa(u), No.3404.
- ⁷⁸ DNBA, 06313: 666 Aa(u), No.11809a and No.14895.
- ⁷⁹ DNBA, 06313: 642 Aa(u), "Mødet i Wiesbaden"; DNBA, 06313: 642 Aa(u), No.15479; DNBA, 06313: 666 Aa(u), No.10883.
- ⁸⁰ *San Francisco Chronicle*: "Danish exhibit at exposition closed." 25.4.1915; *San Francisco Examiner*: "Danes close exhibit after row at fair." 25.4.1915.
- ⁸¹ DNBA, 06313: 666 Aa(u), 8.11.1913.
- ⁸² DNBA, 06313: 666 Aa(u), 16.5.1914.
- ⁸³ DNBA, 06313: 666 Aa(u), No.10440.
- ⁸⁴ Rydell: *All the World's a Fair*, p. 157.

- ⁸⁵ DNA, 2-1953: H9, 11.5.1914 and a summary of a telephone conversation dated 8.5.1914.
- ⁸⁶ DNBA, 06313: 575, No.10880; DNBA, 06313: 666 Aa(u), No.10440.
- ⁸⁷ DNBA, 06313: 666 Aa(u), 16.5.1914.
- ⁸⁸ DNBA, 06313: 666 Aa(u), No.8525
- ⁸⁹ DNA, 2-1953: H9, 5.8.1915.
- ⁹⁰ DNA, 2-1953: H20, 31.12.1912.
- ⁹¹ DNA, 0002: 69-F-6a, 25.10.1911, 11.11.1912 and 3.1.1913.
- ⁹² *Danmarks-bygningen 1915*, pp. 19-24
- ⁹³ DNA, 2-1953: D11, 11.11.1914.
- ⁹⁴ *Børsen*: "Pengemarkedet – Københavns vekselskurs." 5.6.2012.
- ⁹⁵ Danmarks-bygnings komiteen: *Slutnings-rapport og regnskab*, p. 12.
- ⁹⁶ DNA, 2-1953: D3, "Telephone conversation with Mr. Connick", dated 27.2.1914.
- ⁹⁷ DNBA, 06313: 663 Aa(u), No.19464.
- ⁹⁸ DNBA, 06313: 496, 8.4.1914.
- ⁹⁹ Rosen: *Danmarks bygning*, p. 347.
- ¹⁰⁰ DNBA, 06313: 663 Aa(u), "Danmarks-Bygningens udstyr"
- ¹⁰¹ DNA, 2-1953: D17, 9.3.1915.
- ¹⁰² DNBA, 06313: 576, No.9339-68; DNBA, 06313: 663 Aa(u), "Danmarks Dag".
- ¹⁰³ DNBA, 06313: 496, No.43861.
- ¹⁰⁴ *San Francisco Chronicle*: "In song and speech Danes observe day of dual significance." 6.6.1915; *San Francisco Examiner*: "Danish fete opens week of festivity." 6.6.1915.
- ¹⁰⁵ Dybdahl: *Dansk industri og de store udstillinger*, p. 19; Mogensen: *Eventyrets Tid*, p. 311.
- ¹⁰⁶ *Danmarks deltagelse i Verdensudstillingen i Bryssel 1910*, 30-36; Dybdahl: *Dansk industri og de store udstillinger*, p. 19; DNBA, 06313: 613 Ae 1903, "Beretning om Danmarks deltagelse i Verdensudstillingen i St. Louis 1904."
- ¹⁰⁷ DNBA, 06313: 663 Aa(u), 19.11.1919.
- ¹⁰⁸ DNBA, 06313: 663 Aa(u), No.1100; DNA, 2-1953: K1, 29.7.1915.
- ¹⁰⁹ DNBA, 06313: 575, No.9424; DNBA, 06313: 576, 8.6.1915.
- ¹¹⁰ Mogensen: *Eventyrets tid*, pp. 222-226, 267-270, 294-295.
- ¹¹¹ *Børsen*: "Pengemarkedet – Københavns vekselskurs." 5.6.2012.
- ¹¹² DNA, 2-1953: K2, 24.4.1915 and 5.6.1915.
- ¹¹³ DNA, 0015: File No. 223/1912.
- ¹¹⁴ DNA, 2-1953: D44, 1.7.1916.
- ¹¹⁵ DNBA, 06313: 496, No.20983.
- ¹¹⁶ DNA, 2-1953: D17, 23.3.1916; DNA, 2-1953: D44, 1.5.1916; For material on the H. C. Andersen statue, refer to DNA, 2-1953: D17.
- ¹¹⁷ DNA, 2-1953: D44, 28.10.1916.
- ¹¹⁸ Hartwick: *Danske i California, vol. I*, pp. 498-500.
- ¹¹⁹ *Politiken*: "Marconi-Nyt fra Amerika." 28.2.1917.
- ¹²⁰ *Den Danske Pioneer*: "For Overskudet." 16.2.1916; DNA, 2-1953: D41, 27.4.1916.
- ¹²¹ DNA, 2-1953: D17, 29.9.1914, 23.10.1914 and 2.7.1915.
- ¹²² *Den Danske Pioneer*: "Ingen Riddere." 7.10.1915; *Den Danske Pioneer*: Editorial, 28.10.1915; *Den Danske Pioneer*: "Ikke så meget som tak!" 22.6.1916; *Den Danske Pioneer*: "9 Riddere." 7.9.1916.
- ¹²³ *Nordlyset*: "Hr. Neble og Danmarks-Bygningen." 21.10.1915; *Revyen*: "Nebler og korsene." 6.9.1916; *Ugebladet*: "Korsene." 14.9.1916.
- ¹²⁴ *Nationaltidende*: "Danmarks-Bygningen San Francisco." 24.10.1911
- ¹²⁵ *Børsen*: "Danmarks-Bygningen på Verdensudstillingen i San Francisco 1915." 9.7.1912.
- ¹²⁶ *Politiken*: "Danmark og San Francisco Udstillingen." 17.8.1912.
- ¹²⁷ *Berlinske Tidende*: "Panama-Pacific Udstillingen." 25.4.1915.
- ¹²⁸ DNBA, 06313: 496, 8.4.1914; *Social-Demokraten*: "Danmarks Bygning på Verdensudstillingen i San Francisco." 11.4.1914.
- ¹²⁹ DNA, 2-1953: D11, 23.5.1914.
- ¹³⁰ *Social-Demokraten*: "Verdensudstillingen i San Francisco." 30.3.1914.
- ¹³¹ Dybdahl: *Dansk industri og de store udstillinger*, p. 22.
- ¹³² Mogensen: *Den danske pavillon 1900*, pp. 14-15; Stoklund: *Nationernes kulturelle arena*, p. 151.
- ¹³³ Hartwick: *Danske i California, vol. I*.
- ¹³⁴ *American Independence Day Celebrations Rebuild Denmark 1912 - 4. July - 1962*, pp. 9-10.

Skindet på næsen – Randers Handskefabrik under krig og besættelse

AF ANDERS HAVE ESPERSEN

Danske industrivirksomheders forhold under den tyske besættelse er i de seneste par årtier kommet i historikernes søgelys. Forskningen har i høj grad koncentreret sig om de store virksomheder, der direkte eller indirekte bidrog til den tyske krigsførelse gennem leverancer af industriprodukter til tyske fabrikker eller værnemagten. Interessen har været mindre for de små danske virksomheders ageren og overlevelsesmuligheder i den turbulente tid fra krigsudbruddet i 1939 til tyskernes kapitulation i 1945. I efteråret 2006 foretog Museum Østjylland en undersøgelse af netop sådan en mindre virksomhed. Gennem omfattende og hidtil ulæste arkivalier, der venligst var stillet til rådighed af virksomheden selv, og samtaler med fabrikkens ejere, tegnede museets undersøgelse et detaljeret billede af den lille nicheproducerende Randers Handskefabrik under Anden Verdenskrig. Fabrikkens arkivalier bestod hovedsageligt af breve til og fra kunder og myndigheder samt regnskabs- og ordrebøger. Enkelte kunder stod fabrikkens direktør nærmere end andre, og i brevvekslingerne med disse var beskrivelsen af forholdene mere åbenhjertige end til de mere perifere kunder. Direktørens to sønner, der endnu i 2006 stod spidsen for Randers Handskefabrik, og som blev interviewet til undersøgelsen, var begge store børn under besættelsen. Deres erindring om perioden var bygget dels på deres egne oplevelser, dels på hvad deres far og fabrikkens ældre ansatte havde fortalt dem. Den følgende artikel er baseret på museets undersøgelse.

Indledning

Randers Handskefabrik var ved Anden Verdenskrigs udbrud landets tredjestørste handskefabrik. Fabrikken, der var ledet af den bankuddannede Ejnar Vejrum, havde på årsbasis gennemsnitligt 70 ansatte. Heraf udgjorde de faguddannede handskemagere cirka 14 personer.¹ Ejnar Vejrum havde siden overtagelsen i 1927 ført fabrikken fra konkurslignende tilstande frem til at være en overskudsgivende og velfungerende forretning, der i 1939 havde en opadgående produktion. Randers Handskefabrik havde en lang række faste kunder, som direktør Vejrum, der var den altafgørende skikkelse i virksomheden, havde et gensidigt loyalitetsforhold til. Fabrikkens kundekreds var overvejende dansk og bestod dels af handskeforretninger rundt om i landet, dels af diverse stormagasiner. Råvarerne kom ved krigsudbruddet hovedsageligt fra udlandet. Mens fabrikken tidligere mest havde anvendt grossister i Sverige og England, intensiverede den i slutningen af 1930'erne sine indkøb af skind og færdiglavede handsker i Tyskland. Ejnar Vejrum rejste i 1938 og 1939 ofte syd for grænsen, hvor han skabte sig et solidt netværk af tyske leverandører.²

1930'erne var således en tid præget af en stabil udvikling på Randers Handskefabrik. Stabiliteten blev udfordret med udbruddet af Anden Verdenskrig den 1. september 1939 og den tyske besættelse af Danmark i april 1940. Den følgende artikel vil med udgangspunkt i Randers Handskefabrik redegøre for, hvilke udfordringer en mindre dansk industrivirksomhed uden

---

Anders Have Espersen, f. 1975. Cand. mag i historie og Europastudier fra Aarhus Universitet i 2005. Museumsinspektør og projektleder på Museum Østjylland (tidl. Kulturhistorisk Museum Randers) siden 2005.

umiddelbar bevågenhed fra værnemagten og den tyske krigsindustri stod overfor under besættelsen, og hvorledes en sådan virksomhed mødte disse udfordringer. Samtidig lægger artiklen også vægt på, hvilken betydning, det havde, at fabrikken fremstillede en for besættelsestiden såkaldt luksusvare. Det vil desuden blive diskuteret, hvilke ligheder og forskelle, der var for Randers Handskefabriks muligheder under besættelsen og for den danske industri som helhed. I gennemgangen af Randers Handskefabrik vil andre randrusianske, men ellers vidt forskellige, virksomheders forhold under krigen blive inddraget til sammenligning. Det drejer sig om De Jyske Eddikebryggerier, Chr. Junchers Konfektionsfabrik, Vognfabrikken Scandia og Heilskov Ligkistefabrik, der alle måtte indordne sig under besættelsens ændrede vilkår, men dog havde uidentiske udgangspunkter og udfordringer.

I første omgang vil artiklen forsøge at placere undersøgelsen af Randers Handskefabrik i konteksten af den hidtidige belysning af danske industrivirksomheder under Anden Verdenskrig.

Indgangen til Randers Handskefabrik i Vestergrave 18. Det gamle garveri var i 1931 overtaget af Ejnar Vejrum. Foto: Randers Lokalhistoriske Arkiv.

Fabrikker i fokus – dansk besættelsestidsforskning og industrien

I årtierne umiddelbart efter krigsafslutningen blev der udgivet fem større generelle værker om den tyske besættelse af Danmark.³ Disse indeholdt alle særskilte afsnit eller bind om de økonomiske forhold i landet i perioden, herunder de overordnede forhold for industrien. Blandt andet skrev økonomen Esther Boserup om industriens vanskeligheder, mens senere statsminister Jens Otto Krag bidrog til partifællen Hartvig Frischs værk om besættelsen med både en gennemgang af byerhvervene og krigsøkonomien samt en beskrivelse af de økonomiske forhold i krigens begyndelse.⁴ Den allertidligste efterkrigstid bød dog også på to udgivelser, der udelukkende fokuserede på erhvervsliv og industri. Den ene var Direktoratet for Vareforsynings beskrivelse af varefordelingen under besættelsen, den anden var den konservative økonom Arne Lunds redegørelse for industriens regulering.⁵ Man skulle frem til 1970'erne, før der igen kom særskilt fokus på de økonomiske sider af besættelsen og industriens vilkår og ageren. Det skete med Sigurd Jensens: *”Levevilkår under besættelsen”*, der tog fat på de danske virksomheders økonomiske tilpasning under krigen og regeringens forsøg på at regulere erhvervslivet. Der var i høj grad tale

om en meget overordnet – om end uhyre grundig - fremstilling, hvor enkeltvirksomheder ikke blev nævnt.⁶ Frem mod 1990'erne bød forskningen på enkelte generelle værker om besættelsen, hvor industriens vilkår blev berørt. De større branchers individuelle udvikling under krigen blev desuden behandlet i Hans Chr. Johansens *"Industriens vækst og vilkår"* fra 1988, mens Henning Poulsen i Den jyske Historiker tre år tidligere skrev en artikel om Danmark i den tyske krigsøkonomi.⁷ Det var dog først i 1995, at der igen blev lagt specifikt fokus på den danske industri under krigen. Det skete i Per H. Hansens konferencebidrag *"Modgang eller fremgang? Industriens forhold under besættelsen"*, hvor forfatteren slog til lyd for, at store dele af industrien klarede sig godt i perioden fra 1940 til 1945, ikke mindst fordi priserne på virksomhedernes produkter steg mere end omkostningerne. En af Per H. Hansens konklusioner var, at det ikke var industrien, der var taberne under besættelsen, men derimod de ringest stillede borgere, der fik deres købekraft udhulet i takt med, at varerne blev dyrere.⁸

Per H. Hansens var en af de første i den gruppe af historikere, der midt i 1990'erne igen begyndte at interessere sig for besættelsen generelt, men også i højere grad satte fokus på erhvervslivet, industrien og de enkelte virksomheders rolle under krigen og i den tyske krigsøkonomi.⁹ En af de yngre historikere var Joachim Lund, som i en artikel nogle få år senere beskrev det skifte, der skete i forskningen på dette tidspunkt. Ifølge Joachim Lund var der i de første år efter besættelsen en tendens til, at det danske erhvervslivs rolle under krigen stille og roligt gled ind som en del af den store nationale myte om det samlede Danmark i kamp mod besættelsesmagten. Virkeligheden var dog en anden i og med, at de færreste virksomhedsledere i årene 1940 til 1943 så en modsætning mellem at producere for Tyskland og det at handle i sit lands interesse. Samtidig med at den danske regering opfordrede til samarbejde med tyskerne, mente mange fabriksejere, at det var en vigtig samfundsmæssig opgave at bevare landets sammenhængskraft ved at sikre arbejdspladser og sørge for, at landet blev forsynet med de vigtigste varer. Da fortielsen omkring samhandelen blev ophævet, og forskningen i årene omkring årtusindskiftet kunne afsløre, at flere kendte danske virksomheder handlede med tyskerne, skabte det store overskrifter.¹⁰ Blandt de virksomheder, der siden er kommet i søgelyset er A.P. Møller, der som storaktionær i Dansk Rekyrliffel Syndikat tjente penge på våbensalg til værnemagten, Højgaard og Schultz og F.L. Smidth, der anvendte tvangsarbejdere henholdsvis på østfronten og i Tyskland, Aarhus Oliefabrik, Vognfabrikken Scandia, som leverede adskillige togvogne til Tyskland og efter en krise i slutningen af 1930'erne fik en opblomstring under krigen, samt Danfoss, der tjente godt på salg af armaturer til tyskerne.¹¹ En af de seneste undersøgelser af en større og for tyskerne nyttig virksomhed under krigen, er Steen Andersens *"Between imperative and risk"*, der omhandler Christiani og Niensens ingeniørarbejde i Norge fra 1941 til 1945. Undersøgelsen fremhævede blandt andet, at mange danske virksomheder på ingen måde blot var passive elementer i et politisk spil under krigen, men i høj grad aktivt forfulgte deres egne økonomiske interesser.¹²

Udover de udgivelser, der omhandler enkelte store og kendte virksomheder, er der siden årtusindskiftet samtidig igen kommet større bevågenhed i forhold til de økonomiske og reguleringsmæssige vilkår det danske erhvervsliv og den danske industri havde under krigen. Dette skete samtidig med og som en følge af, at Folketinget i 2000 afsatte penge til forskning i emnet. I den forbindelse kan nævnes historikerne Steen Andersen og Joachim Lund, der med henholdsvis *"Danmark i det tyske storrum – Dansk økonomisk tilpasning til Tysklands nyordning af Europa 1940-41"* og *"Hitlers spisekammer – Danmark og den europæiske nyordning 1940-43"* redegjorde for, hvilken placering den tyske besættelsesmagt gav dansk industri i det nye Europa, nazisterne planlagde, og hvordan industrien og den danske regering forholdt sig til det.¹³ På samme tid udkom også lektor og historiker Ole Brandenborg Jensens *"Besættelsestidens økonomiske og erhvervsmæssige forhold – Studier i de økonomiske relationer mellem Danmark og Tyskland 1940-*

1945". Brandenburg Jensen drog i modsætning til Joachim Lund blandt andet den konklusion, at Danmark ikke havde været det spisekammer for tyskerne, som den tyske ledelse i landet gerne ville have det til at fremstå som, og selvom det gik landbruget godt under krigen, var det den tunge industri, der fik mest ud af samarbejdet med besættelsesmagten.¹⁴ Hvordan nogle virksomheder, på linje med mange privatpersoner, for egen vindings skyld forsøgte at omgå loven under besættelsen, er desuden belyst i Claus Bundgård Christensens "*Den sorte børs*".¹⁵ Også internationalt har der været fornyet interesse for den økonomiske og erhvervsmæssige udvikling i de besatte lande under krigen. Senest er udkommet den hollandske professor Hein Klemann og den russiske historiker Sergei Kudryashovs bog "*Occupied Economics – An Economic History of Nazi-occupied Europe, 1939-1945*", der blandt andet anvender dele af det arbejde, der er foretaget blandt danske historikere siden 1990'erne.¹⁶ En af de seneste længere fremstillinger på dansk kan findes i bind 8 af "*Dansk industri efter 1870*", hvor Hans Kryger Larsen overordnet redegør for industriens vilkår under og umiddelbart efter besættelsen.¹⁷

Mens undersøgelser af enkelte virksomheder altså hovedsagligt har kredset omkring store firmaer og brancher, hvis produktion nød interesse fra tysk side, er det begrænset, hvad der er skrevet specifikt om mindre erhverv og industrier under besættelsestiden. En del mindre fabrikkers krigshistorier er naturligvis omtalt i diverse jubilæumsskrifter og overordnede virksomhedshistorier.¹⁸ Der er dog meget få undersøgelser eller artikler, der som den følgende udelukkende holder sit fokus på en sådan virksomheds vilkår under besættelsen, kommer rundt om de fleste aspekter og stiller spørgsmålet om, hvordan det forholdt sig med alle de mange fabrikker, der som Randers Handskefabrik producerede produkter, som hverken var væsentlige for den tyske krigsmaskine eller var livsvigtige og absolut nødvendige for hverken den tyske eller den besatte danske befolkning?

Randers Handskefabrik under Anden Verdenskrig

Med krigsudbruddet den 1. september 1939 ændrede de grundlæggende vilkår for det internationale varebyttesystem sig. Dermed forandredes den danske produktion og forsyningssituation mærkbart.¹⁹ En lille måneds tid efter den tyske invasion af Polen henvendte Randers Handskefabriks direktør Ejnar Vejrum sig for første gang til fabrikkens kunder. I henvendelsen redegjorde direktøren for sit syn på krigens umiddelbare betydning for produktionen. Der var tale om ét langt forbehold over for kunderne. De lande, der producerede handskeskind, havde lukket for udførsel af en stor del af råvarerne, hvilket gjorde det vanskeligt at få suppleret lageret. Man havde dog stadig en mængde skind liggende hos udenlandske leverandører. De fleste af disse befandt sig i England, og på grund af krigstilstanden var leverancerne fastfrosset. Leveringsvanskelighederne var medvirkende til, at Ejnar Vejrum advarede sine trofaste kunder om, at de i den kommende tid skulle regne med prisstigninger, ikke mindst fordi fabrikken forbeholdt sig retten til på ethvert givent tidspunkt at regulere priserne på handsker i forhold til prisen på råvarer. Et afgørende punkt i henvendelsen var, at kunderne ville blive udsat for en fordelingspolitik. Denne betød, at leveringerne af handsker ville blive halveret og fordelt procentvis i forhold til, hvad den enkelte kunde havde modtaget i det sidste år inden krigsudbruddet.²⁰ Varefordelingen var påtvunget fabrikken af regeringen, der med daværende handelsminister Johannes Kjærboel i spidsen allerede den 2. september 1939 havde fået forslaget trumfet igennem Folketinget.²¹ Brevet var, som en stor del af Ejnar Vejrum's øvrige korrespondance under krigen, præget af dystre forudsigelser, og det var tydeligt, at fabrikkens direktør ved at tegne et så mørkt billede af tingenes tilstand som muligt, ønskede at komme eventuelle klager om manglende leveringer i forkøbet.

*En del af personalet på Randers Handskefabrik omkring 1944. Yderst til højre ses direktør Ejnar Vejrum. Drengen midt i billedet er fabrikkens nuværende direktør Arne Vejrum.
Foto: Randers Lokalhistoriske Arkiv.*

Den internationale og ofte oversøiske handel var vigtig for Randers Handskefabrik, eftersom de bedste og mest eftertragtede handskeskind stammede fra Sydamerika og Afrika. Skibstransporten var fra 1939 meget udsat, hvilket påvirkede leveringsmulighederne negativt. Den stigende danske industrialisering havde medført en øget afhængighed af oversøiske varer, og den socialdemokratiske ledede regering med Thorvald Stauning i spidsen forsøgte gennem Danmarks neutralitet at handle med så mange lande, som det kunne lade sig gøre, og på den måde skaffe det størst mulige antal varer hjem trods de svære betingelser.²² Det vigtigste var at fortsætte og intensivere opbygningen af de hjemlige lagre med alt, hvad der endnu kunne hentes udefra af råvarer, brændselsstoffer og færdigvarer.²³ Denne politik betød, at Randers Handskefabrik i 1939 stadig kunne købe varer hos dens vigtige svenske og engelske leverandører samtidig med, at den intensiverede samhandelen med Tyskland. Gennem sidstnævntes grossistvirksomheder havde fabrikken mulighed for at erhverve sig nogle af de ypperste handskeskind. Siden midten af 1930'erne havde Etiopien, hvis skind hørte til blandt handskeindustriens foretrukne, været besat af Mussolinis Italien, og tyskerne kunne gennem deres nære alliance med italienerne uden problemer erhverve sig disse råvarer.²⁴

Besættelsen

De muligheder, den neutrale handelspolitik havde givet Randers Handskefabrik og den øvrige danske industri, forsvandt med den tyske besættelse af Danmark den 9. april 1940. Al oversøisk transport blev med ét blokeret og vareudvekslingen blev begrænset til Tyskland, de besatte lande i Europa samt få neutrale lande såsom Sverige.²⁵ Ejnar Vejrum's syn på forholdene i sine henvendelser til fabrikkens kunder var derfor blevet endnu sortere. Ifølge Vejrum måtte handskeproduktionen forvente meget ustabile råvareleverancer, og kunderne måtte regne med, at

der ville blive taget forbehold med hensyn til både pris og leveringstidspunkter på alle ordrer. Fabrikken kunne samtidig meddele, at en række farver og skindkvaliteter ikke længere kunne fremskaffes.²⁶ Selvom Ejnar Vejrum i en snæver kreds berettede, at Randers Handskefabrik et halvt år efter besættelsesdagen kunne opretholde en kvalitet, der betød, at man ingen reklamationer havde fået, var der ingen tvivl om, at mulighederne for at erhverve gode udenlandske skind var betydeligt forværret.²⁷

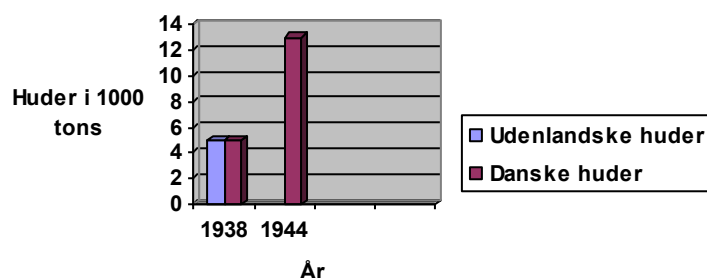
Umiddelbart efter de tyske troppers indtog i Danmark, vedtog Industrirådet sine retningslinjer for, hvorledes den nye situation skulle gribes an set fra et samfundsøkonomisk synspunkt. Befolkningens forsyning af varer skulle opretholdes i det omfang, det var muligt, og samtidig skulle produktionsapparatet søges bevaret således, at man kunne opretholde de foregående års produktion.²⁸ Industrirådets udmelding blev, sammen med den handelsaftale, som regeringen indgik med besættelsesmagten, betragtet af danske industrivirksomheder som et grønt lys og en opfordring til at intensivere handelen med de tyske råvareleverandører. Selvom Tysklands leveringsdygtighed i skind var stærkt reduceret som følge af værnemagtens eget store forbrug til hånd- og ikke mindst fodtøj, blev landet herefter alligevel hurtigt den eneste mulige leverandør til den danske skindindustri.²⁹ Det rent moralske aspekt i handelen med de tyske grossister under besættelsen lader ikke til at have påvirket hverken Ejnar Vejrum eller de øvrige danske handskefabrikanter. Det vigtigste i forhold til Randers Handskefabrik var virksomhedens overlevelse og kundernes forsyning af handsker. Denne pragmatiske holdning gik igen blandt Ejnar Vejrum's fabrikantkolleger. I et brev fra direktøren for Aalborg Handskefabrik til kollegaen i Randers, udtrykker førstnævnte i foråret 1941 sin bekymring i forhold til, hvordan det skal gå i den forestående tysk-jugoslaviske konflikt. Snarere end en bekymring for øget tysk succes i krigen, var det en frygt for, at de gode handskeskind fra Balkan ville blive umulige at få fat i, såfremt jugoslaverne ydede for stor modstand.³⁰

Skind var ikke den eneste råvare, handskeproducenterne kom i bekneb for. I løbet af kort tid oplevede man også at mangle kvalitetstråd, ikke mindst fordi den bedste af slagsen blev produceret i England. Randers Handskefabrik var dog i denne henseende godt forsynet, da lederen af systuen, direktøren kone, Linnea Vejrum, havde været forudseende, eller måske snarere heldig, da hun i 1939 havde købt så store mængder af god bomuldstråd hjem, at fabrikken havde rigeligt under stort set hele krigen. Den erstatningstråd, det ellers ville have været nødvendig at arbejde med, var så dårlig, at den kunne ødelægge de nåle, som handskeindustrien ligeledes var i bekneb for.³¹

Erstatningsvarer

De importproblemer, som den danske handskeindustri og industrien generelt stod overfor, betød, at der blev iværksat en udvidet produktion af nødvendige danske råvarer. For handskeindustrien betød dette, at skind fra danske sødmælkskalve frem til 1944 i vidt omfang afløste de sparsomme mængder af gede- og lammeskind, der hidtil havde været de foretrukne skindsorter til handsker (figur 1) Kalveskindene kom hurtigt i brug på Randers Handskefabrik, hvor Ejnar Vejrum beskrev dem som en så fin erstatningsvare, at den burde være levedygtig efter krigen.³²

Figur 1. Forbruget af danske og udenlandske huder i henholdsvis 1938 og 1944. Kilde: Ester Boserup: *Industriproblemer. I Danmark under krig og besættelse*, bind 5, s.161)

Fra 1941 begyndte andre erstatningsvarer at vinde frem i den danske handskeproduktion. Det var på dette tidspunkt ikke længere muligt at indføre den bomuld, man hidtidigt havde anvendt til handskefor. Bomulden blev hentet i Tyskland, men de tyske fabrikker lagde nu selv beslag på de lagre, de lå inde med, og i januar 1941 blev der indført et decideret forbud mod at udføre bomuld fra Tyskland. Randers Handskefabrik begyndte i stedet at opkøbe danske katte – og kaninskind, hvis pelsoverflade kunne bruges som erstatning for den manglende bomuld.³³ Generelt blev disse skind en vigtig råvare i den danske skindindustri. I løbet af besættelsen blev kaninskindsproduktionen den hurtigst voksende i Danmark, og i 1943 var bestanden af kaniner vokset med en million siden 1939.³⁴ Mens Randers Handskefabrik aldrig tidligere havde anvendt katte eller kaniner i sin produktion, indrettede Ejnar Vejrum nu et forberedende garveri i fabrikkens gård, hvor man flåede og tørrede dyrene, inden de blev sendt videre til den endelige garvning.³⁵ Katteskind blev under besættelsen brugt i tusindvis i fabrikkens værksteder, og man opkøbte så store mængder døde katte, at man endte med at sælge en del videre til eksempelvis konfektionsfabrikker.³⁶ Randers Handskefabrik forsøgte sig under krigen desuden med både ræve- og fiskeskind, specielt sidstnævnte var dog af en så dårlig kvalitet, at Ejnar Vejrum ikke ønskede fabrikkens navn knyttet til dem.³⁷ Til gengæld kunne handskefabrikkens direktør i et interview omtrent 40 år efter befrielsen fortælle, at fabrikken en overgang havde anvendt hundeskind, der ellers var en produktion, man var gået væk fra på det tidspunkt.³⁸ Fælles for erstatningsvareproduktionen under besættelsen var, at den med få undtagelser blev tilvejebragt ved privat initiativ. Bortset fra den statsligt regulerede fordeling af kalveskind var dette også tilfældet for erstatningsskindene i handskeindustrien og den øvrige læderindustri, der sammen med tekstil-, tobaks- og gummiindustrien stod bag de mest omfattende erstatningsproduktioner.³⁹

Announce fra Randers Dagblad i 1943,
hvor Randers Handskefabrik averterer
efter erstatningsvarer til produktionen.
Randers Lokalhistoriske Arkiv.

Mens Randers Handskefabrik havde succes med erstatningsvarerne under besættelsen, havde eksempelvis de to randrusianske virksomheder Heilskov Ligkistefabrik A/S og Chr. Junchers Klædefabrik anderledes vanskeligheder. Ligkistefabrikken oplevede, at kvaliteten af træ blev mærkbart forringet under krigen. Tidligere havde man benyttet sig af russisk træ, men måtte efter det tyske angreb på Rusland i sommeren 1941 se sig om efter en erstatning. Det lykkedes at skaffe en mængde brasiliansk træ hjem til fabrikken i Randers, men dette viste sig at være så giftigt, at flere medarbejdere blev syge af at indånde støvet fra maskinerne. Siden brugte ligkistefabrikken udelukkende dansk og svensk træ, og alt i alt havde træindustrien knap så vanskeligt ved at skaffe de fornødne råvarer som de fleste andre industrier.⁴⁰ På Chr. Junchers Klædefabrik blev først kradsuld den store råvare, efter at den normale uld slap op, og fra 1941 begyndte klædefabrikkerne i store mængder at importere cellulose fra Tyskland og Italien. Sidstnævnte betød i modsætning til handskerne fra Randers Handskefabrik, at de færdige produkter fra Chr. Juncher A/S blev betydeligt ringere end før krigen.⁴¹

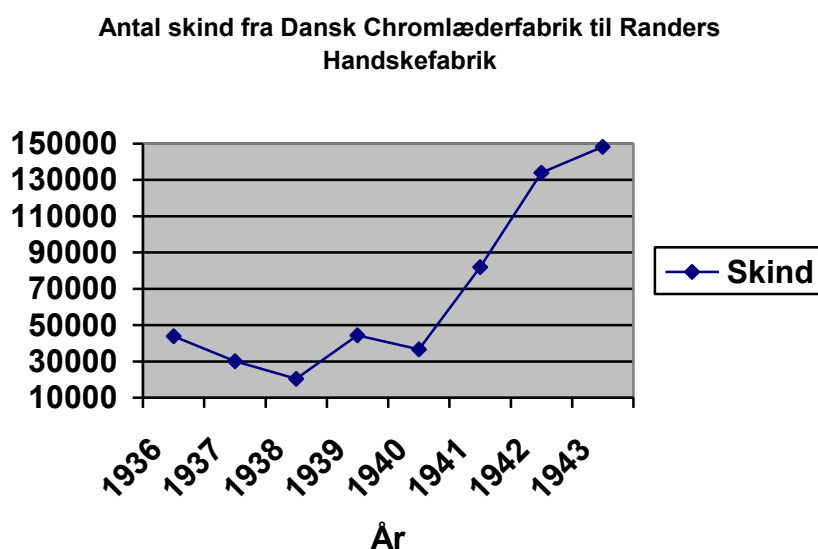
Luksusindustri og varefordeling

En stor del af de råvarer, som Randers Handskefabrik anvendte i sin produktion, var underlagt den nye varefordelingslov, som Folketinget havde vedtaget få måneder efter besættelsen. Varefordelingen blev styret af Direktoratet for Vareforsyning, der som sin primære opgave skulle sørge for, at befolkningen blev forsynet med de mest essentielle forbrugsvarer. Fordelingen skulle ske gennem en bemyndigelseslov, hvis mål var at fordele den eksisterende varebeholdning og regulere vareproduktionen i den mest hensigtsmæssige retning.⁴² Reguleringen betød, at de tilgængelige råvarer først og fremmest blev dirigeret i retning af de virksomheder, som producerede de for befolkningen vigtigste varegrupper. Blandt disse regnede man eksempelvis fødevarer, klæder og fodtøj, og der var et klart socialt krav om at de tilgængelige materialer blev lagt over på en fremstilling af elementære fornødenheder til den brede befolkning.⁴³ I visse tilfælde greb myndighederne ligefrem ind med forbud mod produktion af visse luksusvarer som eksempelvis selskabskjoler, luksusøl og reklametryksager.⁴⁴

Reguleringen skabte problemer for Randers Handskefabrik. Handskeindustrien blev betragtet som en såkaldt luksusindustri, hvis produktion det ikke var bydende nødvendigt at holde i gang. Som en følge heraf havde blandt andet skotøjsindustrien, der også anvendte kalveskind i sin produktion, forsteret til de skind, der blev fordelt. Prædikaterne luksusindustri og luksusvare havde desuden betydning, når der indimellem åbnede sig en sjælden mulighed for en statskontrolleret import af skind fra for eksempel Ungarn eller andre lande under tysk indflydelse. I sådanne tilfælde var det på det nærmeste umuligt for Ejnar Vejrum at overbevise myndighederne om, at Randers Handskefabrik skulle have del i importen.⁴⁵

Det var Dansk Chromlæderfabrik i Valby, der af Direktoratet for Vareforsyning fik lagt fordelingen af kalveskind i hænderne. Fabrikken var en landets største garverier, og den havde før krigen hovedsagligt garvet for handskeindustrien. Dette betød, at Dansk Chromlæderfabrik, selvom den egentlig var forpligtet til at favorisere skotøjsindustrien, gjorde sit bedste for at forsyne handskefabrikkerne mest muligt. Blandt andet kunne Chromlæderfabrikens direktør Klenow, der var en personlig ven af Ejnar Vejrum, i al fortrolighed oplyse den randrusianske handskefabrikant om, at garveriet ville arbejde for, at handskeindustrien fik så mange skind som overhovedet muligt.⁴⁶ Alligevel var forholdet mellem Randers Handskefabrik og Dansk Chromlæderfabrik under hele besættelsen præget af irritation og uvenlige brevvekslinger. Trods det personlige venskab mellem de to direktører, havde Ejnar Vejrum før krigen kun sjældent sendt skind til garveriet i Valby, men med varefordelingen var hans virksomhed med ét blevet afhængig af garveriets velvilje, som han ikke altid fandt lige god.⁴⁷ Handskeindustriens rolle som luksusindustri blev dog modsat

fremhævet af direktør Klenow, der i et brev fra 1942 påpegede, at handskeproducenterne i stedet for at beklage sig skulle prise sig lykkelige for, at skotøjsindustrien endnu ikke havde mistet tålmodigheden med alle de skind, der gik til handsker, og ikke havde krævet at få dem til egen disposition.⁴⁸ Selvom Ejnar Vejrum ofte klagede over manglende skindleveringer fra Dansk Chromlæderfabrik, tyder alt da også på, at Randers Handskefabrik under det meste af krigen var mere end godt forsynet med kalveskind, og rent faktisk steg fabrikkens skindleveringer, som det fremgår af figur 2, fra det københavnske garveri frem til 1944.⁴⁹

Figur 2. Kilde: Brev fra Dansk Chromlæderfabrik til Randers Handskefabrik, marts 1944

Varefordelingen var ikke den eneste regulering, Randers Handskefabrik og de øvrige danske industrivirksomheder skulle forholde sig til under besættelsen. Regeringen indførte ligeledes en prislov, der blandt andet betød, at der via et maksimalprissystem blev sat et loft over priserne på en række varer.⁵⁰ Flere og flere varegrupper fik gennem besættelsen en maksimalpris hæftet på sig, og i 1943 var der prisloft på hen ved 3000 danske varer. Der var i hovedsagen tale om produkter, som indgik i den normale og nødvendige husholdning, mens en luksusvare som handsker blev ved med at kunne handles til den højeste budte pris.⁵¹ Et eksempel på en industri, der var underlagt maksimalpriserne og havde meget svært ved at tjene penge på sit produkt under besættelsen, var eddikebranchen. Blandt andet nægtede priskontrolrådet at godkende en ansøgning, hvor et af landets eddikebryggerier bad om at måtte forhøje prisen på eddiken med to øre. Til gengæld var eddikeindustrien forskånet for at skulle forholde sig til manglende import, da råvarerne til eddike alle blev hentet i Danmark. Samtidig var der i krisetider tradition for, at den danske befolkning i højere grad konserverede og syltede madvarer, hvilket betød et stigende forbrug af eddike.⁵² Et andet eksempel på en mindre industri, der bestemt heller ikke producerede luksusprodukter under besættelsen, var ligkisteindustrien. På Heilskov Ligkistefabrik A/S i Randers skete der dog et fald i antallet af de dyreste og fineste kister under krigen, da man, sandsynligvis efter myndighedernes påbud, koncentrerede sig om, at fremstille nok standardkister til markedets behov.⁵³

Mens det at være en luksusindustri var et problem set i forhold til fordelingen af råvarer, var det økonomisk en fordel for Randers Handskefabrik, at de færdige produkter kunne handles på det frie marked. Samtidig var der fastsat en maksimalpris på kalveskindene, hvilket betød, at råvaren kunne erhverves til en konstant pris. I denne henseende havde handskeindustrien en klar fordel overfor skotøjsindustrien, der benyttede sig af den samme råvare, men hvis produkter var underlagt

prisloftet. De katte-, kanin- og siden hjorteskind, som Randers Handskefabrik i modsætning til kalveskindene købte uden om varefordelingen, havde som handskerne en fri prisudvikling, og særligt det fine hjorteskind, der med tiden blev mere og mere populært, var en dyr råvare. Omvendt kunne fabrikken forlange næsten hvad som helst for sine handsker, og det frie marked på de nævnte skind betød, at Randers Handskefabrik kunne tjene store penge på videresalg.⁵⁴ Indtjeningen blev dog begrænset af loven om avanceberegning, der var en del af prisloven og indført for, at varepriserne ikke nåede et ublu niveau. Den maksimale grænse, for hvad man kunne tillade sig at tjene på et par handsker, var den avance, man havde haft før krigen plus fem procent.⁵⁵ Princippet for handskernes avance var dog ifølge direktøren for Randers Handskefabrik, at disse måtte afkaste den gamle avance *plus* 20 procent.⁵⁶ Spørgsmålet er, om Ejnar Vejrum havde misforstået loven om avance, eller om der var tale om den kalkulation, fabrikken selv brugte? Selvom det sidste virker usandsynligt, da der ikke er noget, der tyder på, at Randers Handskefabrik efter krigen, som mange andre, fik et økonomisk efterkrav fra staten, kan det dog ikke udelukkes. Ditlev Tamm har i sin undersøgelse af Danfoss under besættelsen fremhævet, at det ofte var langt mere attraktivt at handle med ”almindelige kunder” end med eksempelvis den tyske værnemagt eller tyske virksomheder, da man på grund af mindre kontrol havde større muligheder for at slippe af sted med de høje avancer.⁵⁷ To af de store lokale randrusianske virksomheder Chr. Junchers Konfektionsfabrik A/S og Scandia fremstillede henholdsvis uniformer til værnemagten og togvogne til den tyske Reichsbahn, og begge måtte efter krigen betale store beløb tilbage efter sager med priskontrollen. I konfektionsfabrikkens tilfælde skyldtes dette ikke kun, at man handlede med tyskerne, men ligeledes fordi fabrikken havde svært ved at overholde de hjemlige maksimalpriser, dens for befolkningen nødvendige produkter var underlagt.⁵⁸

Det kan altså ikke udelukkes, at Randers Handskefabrik tog for høje priser i forhold til avanceberegningen. Ligeledes kan der have været tale om, at myndighederne har set bort fra tilfældet handsker, som ikke var en så vigtig vare for den brede befolkning som eksempelvis andre beklædningsgenstande og fødevarer.

Skindet i behold

Randers Handskefabrik lå på besættelsesdagen inde med et betydeligt lager af gode lamme- og svineskind. Dette forklarer til en vis grad, hvorfor det var muligt for Ejnar Vejrum at afvise de mindre gode skind, som man fik tilbudt som erstatningsvarer. Fabrikken forsøgte dog i vidt omfang at undgå at gøre brug af lageret, og skindene blev som oftest kun anvendt, når kunder fra fabrikkens finere kundekreds efterspurgte handsker af bedste kvalitet. I fabrikkens almene produktion under krigen var det derfor de første fire år kalveskind, der dominerede.⁵⁹ Det generelle billede af lagersituationen i den danske industri var, at lagerne frem til krigsudbruddet var blevet betydeligt større, og det blev efter besættelsen konkluderet, at beholdningerne af industrielle råstoffer var ekstraordinært store den 9. april 1940.⁶⁰ Mod krigens slutning svandt lageret ind på Randers Handskefabrik. I 1944 kunne fabrikken ikke længere gøre samme brug af kalveskind som hidtil, da skindene i højere grad blev omdirigeret til den for befolkningen mere nødvendige skotøjsindustri.⁶¹ Myndighederne pålagde på dette tidspunkt garverierne at produktionen af skind og læder til fodtøj skulle fremmes på bekostning af mapper, handsker, møbelbetræk og lignende.⁶² For at opretholde den gode kvalitet, man havde haft de foregående fire år, gjorde Randers Handskefabrik herefter indhug i de bedste skind på lageret. At bevare kvaliteten i handskerne trods de vanskelige vilkår var en vigtig prioritet for Ejnar Vejrum. Virksomheden så derfor også efter krigen sig selv som garanten for, at der i besættelsesårene var blevet produceret kvalitetshandsker i Danmark, og man opfattede sig som en modpol til ikke mindst de københavnske handskefabrikker, hvis produkter man ikke mente holdt et tilstrækkeligt niveau.⁶³

Udover de danske kalveskind, som man havde nydt godt af frem til 1944, havde handskeindustrien i de første besættelsesår også kunnet anvende forskellige skindsorter hentet hjem fra Tyskland. Allerede i slutningen af 1940 blev disse leveringer, der mest blev opfattet som et supplement til de dominerende danske skind, mere og mere begrænsede, hvorefter en del skindsorter helt udgik af produktionen. Samtidig var en del af de skind, det lykkedes at skaffe fra Tyskland i så dårlig kvalitet, at Randers Handskefabrik begyndte at modtage reklamationer fra utilfredse kunder.⁶⁴ Fra fabrikkens side ønskede man stadig at skaffe så mange udenlandske skind som overhovedet muligt. De færre leverancer betød dog, at de tyske leverandører kunne sætte prisen kraftigt op. Ofte var de skind, det lykkedes at hente til Danmark, fra det tidspunkt man havde bestilt dem, til de blev sendt af sted, allerede blevet adskillige tyske Reichsmark dyrere.⁶⁵ Når det gjaldt handsker fremstillet af udenlandske skind, blev markedet dermed et sælgers marked, hvor den tyske leverandør satte prisen op i forhold til fabrikkerne, der omvendt skruede deres priser i vejret over for de butikker, der i sidste ende solgte handskerne til overpris. Det var derfor, som det i 1995 blev argumenteret for af Per H. Hansen, i sidste ende den almindelige dansker med en fast lønindtægt, som blev ramt hårdest på pengepungen.⁶⁶

De tyske skindleverancer ophørte mere eller mindre ved årsskiftet 1943. Randers Handskefabrik intensiverede af samme årsag købene af andre danske skind til at supplere kalveskindene, og fabrikken satsede stærkt på hjorteskind, der var af en meget høj kvalitet og egnede sig glimrende til handsker. Til trods for de høje priser var der ikke problemer med at afsætte de handsker, man producerede. Den bedre stillede del af befolkningen, som også før krigen havde været aftagere af de bedste handsker, havde, i modsætning til den brede befolkning, endnu sin købekraft intakt. Udover at brugen af dem var økonomisk rentabel, skulle hjorteskindene også ses som et led i den bevidste strategi, som Ejnar Vejrum i forhold til efterkrigstiden valgte at forsøge at opretholde for at udbygge det kvalitetsstempel, der lå i navnet Randers Handsker. Mod slutningen af besættelsen udgjorde de gode hjorteskind derfor omtrent 50 procent af Randers Handskefabriks samlede produktion, mens kalveskindene efter de påtvungne nedskæringer tegnede sig for den anden halvdel. Hjorteskindene blev erhvervet fra private jægere og på den store hudehandelsauktion i København.⁶⁷

Direktør Ejnar Vejrum sorterer skind på fabrikkens lager få år efter befrielsen. Foto: Randers Lokalhistoriske Arkiv.

Arbejdskraft og kundeforhold

Randers Handskefabriks salg var først og fremmest baseret på en lang række faste kunder, der udelukkende forhandlede handsker fra Randers. En del af kunderne var personlige venner med Ejnar Vejrum, og disse fik længere snor og bedre leveringsforhold end almindelige kunder, der ofte måtte opleve ikke at modtage noget overhovedet. Udover at være venner med familien Vejrum havde kundens loyalitet og forståelse overfor fabrikken stor betydning. Hvis kunderne holdt sig til Randers Handsker, selvom det kunne være fristende at spille på flere heste, blev de fra Ejnar Vejrum side belønnet med gode leverancer, når det var muligt.⁶⁸

For at sikre en god og konstant levering til den trofaste kundekreds skar fabrikken ned på antallet af kunder og sorterede dem fra, der ikke udelukkende holdt sig til Randers Handskefabrik. Desuden tog man ikke nye kunder ind, og blandt andet afviste fabrikken i december 1940 en stor ordre på levering af arbejdshandsker til A.P. Møller.⁶⁹ På den måde tilpassede man produktionen, der umiddelbart efter krigsudbruddet var blevet omtrent halveret. Den fordelingsordning, som fabrikken havde indført kort efter besættelsesdagen havde som nævnt den effekt, at de kunder, der var tilbage, blot kunne regne med at få maksimalt 50 procent af de leveringer, de hidtil havde haft. Det var dog i hovedsagen mest de perifere forhandlere, der fik skåret antallet af handsker så drastisk, mens størstedelen af de ældste kunder formåede at få stort set det samme antal leveringer som før krigen.⁷⁰

Halveringen i produktionen betød, at arbejdsstyrken måtte tilsvarende indskrænkes. Samtidig havde Folketinget i maj 1940 vedtaget den såkaldte arbejdsfordelingslov, der skulle nedsætte hver enkelt ansats arbejdstid, så man trods den dalende produktion sikrede arbejde til så mange danskere som muligt.⁷¹ Siden grundlæggelsen havde Randers Handskefabrik haft en stærk tradition for udenlandsk arbejdskraft, og denne tradition var medvirkende til, at der under hele besættelsen kunne opretholdes noget nær fuld beskæftigelse blandt de danske handskemagere på fabrikken. Ved krigsudbruddet i 1939 udgjordes cirka halvdelen af fabrikkens handskemagerstab af tyskere. Da disse frivilligt eller under tvang forlod Danmark for at indrullere i den tyske værnemagt, var det ikke nødvendigt for Randers Handskefabrik at regulere den resterende del af arbejdsstyrken. Dette var i klar modsætning til mange andre handskefabrikker, hvor de ansatte måtte gå ned på tre dages arbejde om ugen.⁷² I perioder kom produktionen op på over 50 procent i Randers, men i stedet for at ansætte nye handskemagere, der på grund af stigende lønninger syntes for dyre for Ejnar Vejrum, valgte fabrikken at supplere værkstedet med lærlinge.⁷³

Den afhængighed, som forhandlerne havde af Randers Handskefabrik, betød, at Ejnar Vejrum følte en vis ret til at blande sig i kundernes handelsmæssige dispositioner. De butikker, der, i hans øjne, alt for åbenlyst solgte deres varer til tyske soldater eller officerer, fik reprimander fra Randers, og en handskeforretning i Kolding blev ligefrem truet med, at den ville få stoppet sin tilførsel af handsker, da den ifølge Ejnar Vejrum havde øget sin omsætning ved salg til ”de fremmede”.⁷⁴ Advarslerne mod at handle med tyskerne var dog ikke kun et spørgsmål om national modstand mod besættelsesmagten. For Ejnar Vejrum handlede det mindst lige så meget om, at de danske lagre af handsker og skind hurtigt ville blive tømt, hvis alle forhandlere solgte ud til de tyske soldater.⁷⁵ Som Sigurd Jensen beskrev det i ”*Levevilkår under besættelsen*” kom tyskerne fra et land med rationering og knaphed på kvalitetsprodukter, og værnemagtssoldaterne købte følgelig ind af ikke mindst lædervarer, uld- og bomuldsbeklædning, som de bragte hjem til deres familier i hjemlandet.⁷⁶

I fabrikkens egne udsalg i København og Randers var det ligeledes den afvisende holdning overfor tyskerne, der dominerede. Selvom de menige tyske soldater, der frekventerede butikken i eksempelvis Torvegade i Randers, ifølge et tysk cirkulære skulle behandles på lige fod med danske kunder, blev de bedste varer efter ordre fra direktøren ikke taget frem ved sådanne besøg. Ejnar

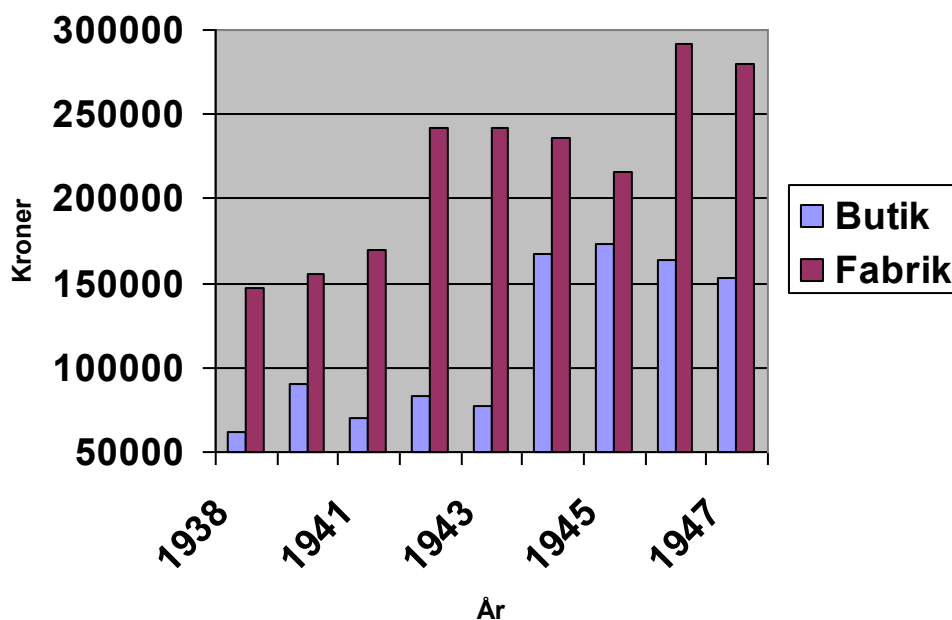
Vejrum blev desuden en enkelt gang adspurgt om en mulig en gros produktion for den tyske værnemagt, men med begrundelse i at fabrikken ikke havde kapacitet til dette arbejde, sagde han nej. Selvom afslaget aldrig fik konsekvenser for fabrikken, skabte det dog i tiden umiddelbart derefter en vis bekymring. I 1944 sprængte danske modstandsfolk både Chr. Junchers Konfektionsfabrik og Randers Tandhjulsfabrik, der begge udførte arbejde for tyskerne, i luften, og Ejnar Vejrum frygtede, at handskefabrikken på grund af afslaget ville blive udsat for noget tilsvarende. Bekymringen blev ikke mindre, da man observerede tyske officerer skridte fabrikkens gård af.⁷⁷ Frygten var dog ubegrundet. Handskeproduktionen havde på ingen måde samme interesse og betydning for tyskerne som eksempelvis fremstillingen af konfektion, der på Chr. Juncher A/S allerede i 1940 blev omlagt til uniformsproduktion for værnemagten. Uniformsfremstillingen var på ingen måde enestående for fabrikken i Randers. Herrekonfektionsfabrikkernes arbejde for tyskerne udgjorde under krigen 29 procent af branchens samlede produktion, hvilket var et tal kun cementindustrien toppede.⁷⁸ At der kunne have været repressalier efter Ejnar Vejrum's nej til den tyske forespørgsel om produktion af handsker er desuden tvivlsomt alt den stund, at den anden store konfektionsfabrik i Randers, Falbe-Hansen A/S, ligeledes afviste værnemagten uden problemer. Derudover skabte det heller ikke problemer for Chr. Juncher A/S, at fabrikken i sommeren 1943 valgte at afbryde uniformsproduktionen.⁷⁹ En anden lokal virksomhed, hvis produkter havde enorm bevågenhed fra besættelsesmagtens side, var vognfabrikken Scandia. Efter en krise i slutningen af 1930'erne betød besættelsestiden et kæmpe opsving for fabrikkens produktion, da tyskerne hurtigt henvendte sig med henblik på at få leveret 300 godsvogne. Siden henvendte fabrikkens ledelse, der blandt andet talte et af bestyrelsesmedlemmerne på Chr. Junchers Konfektionsfabrik A/S, sig til andre virksomheder i Tyskland, deriblandt den tyske krigsmarine, for at lave flere aftaler. Scandia blev med tiden så vigtig for tyskerne, at der blev udstationeret værnemagtssoldater på fabrikkens område for at afværge sabotage. Det omfattende arbejde for besættelsesmagten, der bragte vognfabrikken ind på en syvendeplass over de danske virksomheder, der tjente bedst på tyskerne under besættelsen, skabte store vanskeligheder internt på Scandia både under og efter krigen. Det var ikke mindst forholdet mellem direktørerne og medarbejderne, der havde lidt skade, og samarbejdet mellem ledelsen og de ansatte blev først normalt, da førstnævnte trådte tilbage i 1952. Til gengæld fortsatte Scandias produktion ufortrødent efter krigen, hvor virksomheden i mange år fastholdt sin position som De Danske Statsbaners foretrukne leverandør.⁸⁰ På samme måde blev konfektionsfabrikkens uniformsproduktion hurtigt glemt efter krigen, og dens systuer var i 1950'erne og 1960'erne en af byens allerstørste og mest populære arbejdspladser.

Indtjening og investering

Mens Ejnar Vejrum i korrespondancen med sine kunder og leverandører ofte beklagede sig over de vilkår, Randers Handskefabrik måtte finde sig i under den tyske besættelse, fortæller fabrikkens regnskabsbøger og direktørens henvendelser til sine nærmeste kolleger, at fabrikken, til trods for de sværere betingelser klarede sig mere end fornuftigt gennem krigen. Overordnet betød det, at handskerne ikke var underlagt prisloven, og fabrikken derfor kunne sætte prisen på de færdige produkter op i takt med, at råvarer og siden lønninger blev dyrere, at Randers Handskefabrik kunne opretholde en god økonomi gennem stort set hele krigen (figur 3).⁸¹ Samtidig havde man ikke problemer med at sælge handskerne i butikkerne, og generelt var det et større problem for fabrikken at leve op til de krav om kvalitet, man krævede af sig selv, end det var at få afsat handskerne. I et brev til en nær ven kunne Ejnar Vejrum meget sigende fortælle, at han indimellem havde svært ved at se *"bunden af ordrebunken"*.⁸² I maj og juni 1942 havde Ejnar Vejrum ligefrem økonomisk råderum til at købe en række ejendomme i Randers.⁸³ På grund af den manglende råvareimport havde en del industrivirksomheder svært ved at placere de penge, de tjente under krigen, og mange

af dem havde derfor store bank og fondsbeholdninger.⁸⁴ Som gammel bankmand vurderede Ejnar Vejrum dog en risiko ved at have for mange penge stående i banken, og han valgte derfor at placere dem i fast ejendom. Opkøbene af ejendommene var en på sigt yderst rentabel forretning. Ejendomspriserne steg under hele besættelsen og endte efter krigen på et niveau, der lå betydeligt over førkrigspriserne.⁸⁵ Mens man på Randers Handskefabrik valgte at investere sine penge i ejendomme, var der blandt industrien som helhed særligt i de første besættelsesår en klar tendens til, at der blev investeret i nye maskiner, hvilket i 1943 havde medført en stigning i industriens kraftanvendelse set i forhold til 1939.⁸⁶ Dette gjorde sig ligeledes gældende på Chr. Junchers Klæde- og Konfektionsfabrik A/S, hvor ikke mindst uniforms fremstillingen for tyskerne skabte så stort et økonomisk overskud, at man allerede i 1940 investerede i maskinparken på begge sine fabrikker.⁸⁷

Indtægter for Randers Handskefabrik 1938-1947

Figur 3. Kilde: Kassebøger for Randers Handskefabrik 1935-1939, 1939-1943, 1943-1947 og 1947-1951.

Mens besættelsen for visse brancher inden for beklædningsindustrien betød et fald i indtægterne, kom lædervarefabrikker generelt set godt ud af krigsårene. I Per H. Hansens artikel om industriens forhold under besættelsen fra 1995, berøres kort skotøjsvirksomheden Ballin & Hertz, der som Randers Handskefabrik var afhængig af skindvarer og på samme måde havde en stigende indtægtskurve fra 1940 til 1945. Også for Ballin & Hertz lykkedes det at skaffe de nødvendige råvarer gennem først landets egen produktion og siden gode erstatningsvarer, og virksomhedens direktør kunne efter krigen se tilbage årene under besættelsen og konstatere, at selvom man undervejs ofte havde grund til at frygte det værste, var tiden forløbet langt gunstigere, end man kunne forvente.⁸⁸ Som tidligere nævnt var en skotøjsfabrik som Ballin & Hertz begunstiget af, at de stod i første række til at modtage råvarer. Omvendt måtte virksomheden, i modsætning til den luksusvareproducerende Randers Handskefabrik, forholde sig til maksimalpriser på sine varer. At den alligevel kunne øge sine indtægter viser, at der var et godt marked, og at købekraften på mange måder var intakt. Det samme gjorde sig gældende for Chr. Junchers Klæde- og Konfektionsfabrik,

der på samme måde havde et overskud under hele krigen. Efterspørgslen på tøj og klæder var stor, og selvom fabrikken var underlagt priskontrollen, og produkterne var kraftigt præget af erstatningsvarer, opretholdt den både en høj beskæftigelse og en høj indtjening. Selvom produktionen for værnemagten havde stor betydning, var det ikke den, som garanterede overskuddet, der fortsatte, om end i mindre målestok, efter man havde afbrudt værnemageriet i 1943.⁸⁹

Ved Handskemagerlaugets 260 Aars Jubilæumsfest

i Haandværkerforeningen i København

den 28. April 1944

Mel.: Den glade Kobbersmed.

Vi fejrer Laugets Fødselsdag med Glæde i vort Sind,
vi tænker ej paa Krig, men kun paa Ru og Nappaskind,
samt Vadskeskind, Glace og Fløjels bløde Nektarin,
i Aften skal vi ha' det godt, med Sjøv og vældig Grin.
Tralala, tralala . . . .

Bekendt det er, at Handsker regnes for et fornemt Fag,
der bringer Glæder med samt Held og Lykke hver en Dag,
og hvem er det, der bukker, skraver og gør stram Honnør,
det kan vi altid regne med er vores Lev'randør.
Tralala, tralala . . . .

Han hilser pænt Go'maaren, kan vi sælge nogle Skind,
han giver ekstra 10 Procent samt bringer straks dem ind,
og er man saa lidt vranten, ja, han maser ekstra paa,
han si'r Kredit til Nytaar kan I ogsaa gerne faa.
Tralala, tralala . . . .

Saa tænder man sin Havanaser, nynner paa en Sang,
ind maser Bude fyldt med Traad og Knapper paa engang,
og si'r man saa, hør hvad er det, skal vi ha' alt det her,
saa vræler de, det er en Klat, i Morgen kommer mer.
Tralala, tralala . . . .

Een Kval man har, og det kan ellers lave slemt Postyr,
det er, naar Kunden siger, at den Handske er for dyr,
vort Fag gi'r Penge, og det er min Sorg, vi alle faar
lov at svare godt med Skat beregnet fra i Aar.
Tralala, tralala . . . .

Digter M. B.

På Handskemagerlaugets jubilæumsmøde i København i 1944 var der overskud til at besyngne situationen i det næstsidste besættelsesår med både ironi og optimisme. Affotografering af privateje.

Efterkrigsår

Få dage efter befrielsen forsøgte Ejnar Vejrum at få genskabt kontakterne til Randers Handskefabriks gamle råvareleverandører i England og Sverige.⁹⁰ Fabrikken måtte dog som den samlede danske industri hurtigt sande, at den nylige fred ikke umiddelbart havde ændret på mulighederne for at få råvarer. Befrielsen var ikke en befrielse for valutakontrol og importrestriktioner, og manglen på udenlandske råvarer begrænsede endnu produktionen i den danske industri.⁹¹ Ifølge Randers Handskefabriks egen indberetning til Varedirektoratet blev der da heller ikke købt ét eneste skind i udlandet i det første år efter krigen.⁹² I de sidste krigsår havde den begrænsede adgang til det foretrukne erstatningsprodukt, kalveskindet, tvunget Ejnar Vejrum til at supplere hjorteskindene med de gode skind fra førkrigslageret, således at fabrikken kunne opretholde produkternes høje kvalitet. Det var derfor nødvendigt, at man hurtigst muligt fik sat gang i importen på ny.

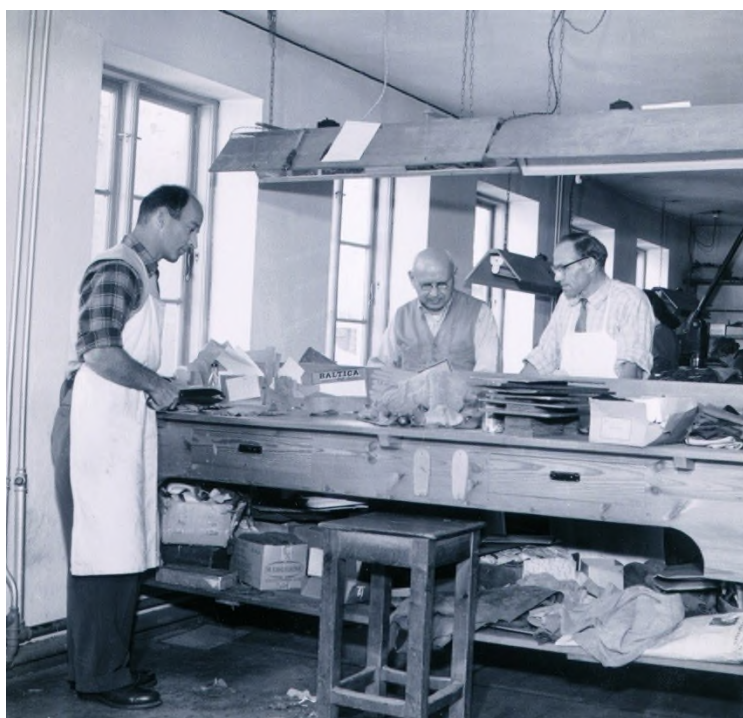
På Heilskov Ligkistefabrik A/S oplevede man ligeledes at få adskillige afslag på råvarer fra Varedirektoratet efter krigen var slut. Man havde kunnet tilfredstille behovet for kister gennem de første tre-fire år under besættelsen, men forringede levevilkår og hårde vintre betød, at der var flere dødsfald i de to sidste krigsår, hvorfor man fik svært ved at leve op til efterspørgslen. Dette fortsatte efter krigen, og fabrikkens direktør Laurits Heilskov opfordrede ligefrem sine forhandlere til at skrive til Varedirektoratet. Derigennem ville han lægge pres på institutionen ved at påpege nødvendigheden af flere råvarer, da den danske befolkning, reguleringer eller ej, blev ved med at dø som hidtil.⁹³

Mens muligheden for import altså var uændret, var der på andre måder tale om en opbrudstid lige efter besættelsen. Mange handskemagere, både på Randers Handskefabrik og generelt i branchen, benyttede den nyvundne frihed til at søge udenlands. Eftersom lønnen faktisk var stigende i den danske handskeindustri, var det efter alt at dømme blot ønsket om nye oplevelser efter fem års besættelse, der trak.⁹⁴ Fabrikken oplevede i 1945 og 1946 derfor et fald i antallet af handskemagere og tilskærere, hvilket gjorde det svært at følge med i den usvækkede efterspørgsel på handsker. Som før krigen satsede Randers Handskefabrik på at få tyske handskemagere i produktionen, men visumproblemer og en, blandt myndighederne, stærk mistanke mod alt tysk, gjorde foretagendet yderst vanskeligt. Ejnar Vejrum forsøgte derfor, uden held, at lægge pres på politiets immigrationsafgørelser ved implicit at antyde, at manglen på handskemagere ville betyde, at fabrikken ikke kunne levere de politihandsker, de gennem mange år havde været fast leverandør af.⁹⁵

Samtidig søgte fabrikkens syersker i stigende grad mod den hastigt voksende konfektionsindustri, hvor lønnen var betydeligt højere. De to store konfektionsfabrikker i Randers, Chr. Juncher A/S og Falbe-Hansen A/S, gjorde det, til Ejnar Vejrum store fortrydelse, særligt svært for Randers Handskefabrik at holde på sine syersker. Ifølge direktør Vejrum kunne han ligefrem ikke længere tillade sig at irttesætte de unge kvinder, uden at disse tog deres tøj og gik.⁹⁶ Den manglende arbejdskraft var medvirkende til, at Randers Handskefabrik i slutningen af 1946 kontaktede forskellige ingeniørfirmaer med henblik på at rationalisere produktionen. Planerne blev dog i første omgang skrinlagt på grund af frygt for uroligheder blandt de ansatte.⁹⁷ I 1949 var fabrikken til gengæld den første danske handskeproducent, der anskaffede sig en dolérmaskine, hvilket blev starten på en modernisering af virksomheden.⁹⁸

De forbindelser Randers Handskefabrik tidligere havde haft til engelske leverandører, og som man umiddelbart efter krigen havde forsøgt at genskabe, døde langsomt ud. I stedet skulle de bånd, man fik til de tyske leverandører både før og under besættelsen, vise sig at holde.⁹⁹ Et par år efter besættelsen blev det igen muligt for Randers Handskefabrik at importere de bedste skind til handsker og på samme tid begyndte handskemagerne at vende tilbage til fabrikken. Når Ejnar

Vejrum så tilbage på besættelsesårene kunne han slå fast, at hans satsning på at opretholde et kvalitetsprodukt, ved blandt andet at skære ned i kundekredsen, sige nej til tvivlsomme skind og købe de bedst mulige råvarer til produktionen, havde betydet, at Randers Handskefabrik også efter krigen var synonym med kvalitetsprodukter. Man havde med andre ord bevaret sin status og sit ”brand”, og med indkøbschefen fra Magasin du Nords ord var fabrikken ”den eneste af de gamle leverandører, som havde holdt den gamle standard fra før krigen”¹⁰⁰

Handskemagerværkstedet på Randers Handskefabrik omkring 1950. Med briller til højre ses Christian Ballhausen, der var en af de tyske handskemagere, der blev indkaldt til krigstjeneste. Ballhausen, som var dansk gift, vendte siden tilbage og blev dansk statsborger. Foto: Randers Lokalhistoriske Arkiv.

Konklusion

I sin ”*Danish economy in the twentieth century*” skrev historiker Hans Chr. Johansen i 1987, at de fleste danske industrifolk under besættelsen havde en høj indtjening og nød godt af, at det i løbet af de fem år var muligt at sælge stort set alt, hvad der blev produceret.¹⁰¹ Dette er i høj grad en beskrivelse, der passer på Randers Handskefabriks udvikling under krigen.

Udbruddet af Anden Verdenskrig og den efterfølgende besættelse af Danmark i 1940 betød at Randers Handskefabriks hidtidige import af skind i første omgang blev pålagt restriktioner og siden stort set ophørte. De skind, det lykkedes at få igennem under besættelsen, kom udelukkende fra besættelsesmagten Tyskland. Fabrikken måtte derfor vænne sig til en produktion med danske kalveskind og forskellige erstatningsvarer i takt med, at de sædvanlige handskeskind, såsom lamme- og gedeskind, forsvandt fra markedet. Randers Handskefabrik havde dog opbygget et forholdsvist stort lager inden krigen. Her opbevarede man udover rigelige mængder af solid og god tråd, de bedste skind. Skindene blev under besættelsen lavet til – forholdende taget i betragtning - eksklusive handsker og solgt til udvalgte kunder. At det var de udvalgte og ofte velhavende kunder, der modtog de fineste handsker, understreger, at det under besættelsen ofte var de mindre velstillede, der oplevede mangler, mens man, hvis man havde penge nok, kunne opretholde en høj levestandard.

De danske kalveskind, som fabrikken i langt de fleste besættelsesår brugte i sin produktion, blev leveret i henhold til de fordelinger, der blev indført fra krigens start. Fordelingen og størrelsen af de leveringer man modtog skabte megen diskussion mellem Randers Handskefabrik og garveriet Dansk Chromlæderfabrik, der forestod varefordelingen af skind. Handskefabrikkens direktør Ejnar Vejrum følte sig ofte forfordelt, men hans virksomhed modtog under besættelsen reelt flere skind, end den var berettiget til. Under hele krigen pressede skotøjsindustrien på for at få handskefabrikkernes skind. Dette var blandt andet ud fra den begrundelse, at handskerne ikke besad den samme samfundsmæssige vigtighed som skoene, men derimod var en såkaldt luksusvare. Det lykkedes dog først i foråret 1944 for skotøjsindustrien at overtage størstedelen af de skind, der via varefordelingen normalt gik til handskebranchen. I stedet satsede Randers Handskefabrik på de finere hjorteskind, som man købte dyrt, men solgte endnu dyrere.

Priserne steg under besættelsen, og var for industrien som helhed medvirkende til, at denne sektor havde gode vilkår i forhold til at skabe profit på sine produkter.¹⁰² Der var dog stadig for en lang række virksomheder tale om, at de var underlagt en maksimalpris på deres varer. Handskebranchen nød under hele besættelsen godt af ikke at blive underlagt disse prisbegrænsninger på handskerne, og i det hele taget regerede de frie markeds kræfter på markedet for handsker i stort set alle besættelsesårene. Per H. Hansen har beskrevet det således, at ”... siden den tyske besættelse blev statslige indgreb i bl.a. prisdannelsen reglen snarere end undtagelsen. Alfred Marshalls to sakseklinger – udbuddet og efterspørgsel, der så smukt finder pris og mængde, hvor klingerne krydses – blev i vidt omfang afløst af statslige påbud”.¹⁰³ I handskeindustriens tilfælde var der dog i det store billede tale om undtagelsen, der bekræftede reglen. Man måtte dog stadig forholde sig til dele af den såkaldte prislov, der blandt andet begrænsede den avance, man måtte indtjene. Der er næppe tvivl om, at Randers Handskefabrik indimellem overskred grænsen for avancen, og at dette skete specielt i de sidste år af besættelsen, da forholdene generelt var mere kaotiske, og kontrollen oftest foregik inden for andre og større brancher eller ved handel med besættelsesmagten.

Generelt formåede Randers Handskefabrik at holde ”skindet på næsen” i økonomisk henseende under besættelsen. Alt i alt lykkedes det fabrikken at komme ud af krigen uden et underskud. Den overordnede bruttofaktoringindkomst for den danske industrisektor oplevede et fald i 1940 og 1941, mens den fra 1942 og frem til 1944 viste en meget høj vækst. Stigningen havde i vist omfang sit udgangspunkt i det arbejde, der blev udført for værnemagten og Tyskland. Det var dog ikke tilfældet på Randers Handskefabrik, hvis øgede indtjening, i modsætning til eksempelvis Chr. Junchers Konfektionsfabrik og Scandia, ikke var funderet i arbejde for udenlandsk regning. Den samlede industri oplevede et fald i indtægterne fra begyndelsen af 1945, da samhandelen med Tyskland stoppede fuldstændigt efter landets sammenbrud. Indtjeningen på handskefabrikken i Randers blev dog holdt på stort set samme niveau som i 1944, hvilket skyldtes, at fabrikken allerede i et par år havde været uafhængig af de skind, der kunne erhverves fra Tyskland og i stedet nød godt af danske kalveskind, hjorteskind og til slut begyndte at tage fra dens solide lager af lamme- og gedeskind. Netop de lagerbestande, der stammede fra før krigen var ifølge Nationalbankens tal stort set udtømt i 1944, da nedgangen i importen havde betydet, at industrien og handelssektoren havde realiseret deres beholdninger af råvarer. Dette var dog ingenlunde tilfældet for Randers Handskefabrik, der, selvom man mod krigsslutningen begyndte at gøre indhug i lageret, på befrielsesdagen endnu havde skind fra førkrigslageret til rådighed.¹⁰⁴

Fabrikken var på mange måder styrket, ikke mindst fordi den havde formået at holde et efter forholdene højt kvalitetsniveau. Randers Handskefabrik kom således ud af krigen med et godt ry. Den havde desuden et solidt forhandlergrundlag, der ikke mindst i krigsårene var blevet oparbejdet gennem en gensidig loyalitet mellem fabrikken, og de kunder der udelukkende forhandlede Randers

Handsker. Disse kunder fik under krigen leveret, hvad der næsten svarede til 100 % af deres førkrigsleverancer, mens fabrikken skar ned på leveringerne til blandt andet stormagasinerne.

Med hensyn til forholdet til besættelsesmagten og dens soldater, er der intet hverken i arkivmaterialet eller i de mundtlige kilder, der tyder på, at Randers Handskefabrik på noget tidspunkt solgte handsker en gros til den tyske værnemagt. Randers Handskefabrik handlede dog så længe, det kunne lade sig gøre, med de tyske råvareleverandører. Til trods for at sidstnævnte var del af den tyske krigsøkonomi, var der ikke nogen former for moralske eller etiske overvejelser i den forbindelse, da denne handel var den eneste mulige på daværende tidspunkt, og man ud fra et økonomisk synspunkt mente sig nødsaget dertil. Man kan dog stille spørgsmålet, om det var nødvendigt i den grad at handle med de tyske firmaer. Ofte var der tale om forholdsvis små leverancer af skind, der sandsynligvis ikke ville have gjort den store forskel for fabrikkens økonomi, i og med, at langt størstedelen af skindene kom fra Danmark. Fabrikkens og direktør Ejnar Vejrum's tydelige fokus var dog under hele perioden først og fremmest på de rent forretningsmæssige aspekter. Det vil sige, at indkøb af råvarer og salg af handsker kom før alt andet. Derfor var selv mindre portioner af skind af betydning. Denne handel var i høj grad sanktioneret og accepteret af de danske myndigheder, og der har sandsynligvis ikke, hverken fra befolkningen, der var interesserede i så mange varer som muligt, eller firmaernes side været særlige overvejelser i den forbindelse. Dette var altså heller ikke tilfældet på Randers Handskefabrik.

Randers Handskefabrik kom økonomisk styrket ud af krigen. Det var ikke mindst det kvalitetsstempel fabrikken formåede at bevare under besættelsen, der i vidt omfang var med til at holde fabrikken i live, mens konkurrenterne siden bukkede under. Randers Handskefabrik er i 2012 den eneste tilbageværende handskefabrik i Danmark.

Litteratur

- Andersen, Steen: Between imperative and risk. The case of Christiani & Nielsen's market entry in Norway 1941-45. *Scandinavian Economic History Review*, vol. 59. 2011.
- Andersen, Steen: Danmark i det tyske storrum – Dansk økonomisk tilpasning til Tysklands nyordning af Europa 1940-41, 2003.
- Boserup, Esther: *Industriproblemer*, i Friis, Aage (red.): Danmark under Verdenskrig og Besættelse, bind 5, 1948.
- Brandenburg Jensen, Ole: Besættelsestidens økonomiske og erhvervsmæssige forhold – studier i de økonomiske relationer mellem Danmark og Tyskland, 2005.
- Brøndsted, Johannes og Gedde Knud (red.): *De fem lange år*. Bd. 1-3, 1946-47.
- Christensen, Claus Bundgård: *Den sorte børs – fra besættelsen til efterkrigstid*, 2010.
- Christensen, Claus Bundgård; Lund, Joachim; Olsen, Niels Vium og Sørensen, Jakob: *Danmark Besat. Krig og hverdag 1940-45*, 2005.
- Christensen, Lars Bjarke: *Scandia under besættelsen*, i *Tog til tiden – tidsskrift for Danmarks Jernbanemuseum*, 2006.
- Clausen, Hjalmar og Clausen, Cl.: *Andelsselskabet Odense Eksportslagteri 1897-1947*, 1947.
- Direktoratet for Vareforsyning (udg.): *Vareforsyning og varefordeling under den tyske besættelse*, 1948.
- Espersen, Anders Have: *Randers Handskefabrik under Anden Verdenskrig*. Upubliceret rapport. KHM sag 2494.
- Espersen, Anders Have: *Heilskov Ligkistefabrik A/S 1914-2009*. Upubliceret rapport. KHM sag 2709.

- Espersen, Anders Have: Chr. Junchers Klæde- og Konfektionsfabrik 1852-1980. Upubliceret rapport. KHM sag 2728.
- Espersen, Anders Have: "Slotseddiken sylter sikkert" – De Jyske Eddikebryggerier i Randers. Upubliceret rapport. KHM sag 2555.
- Friis, Aage (red.): Danmark under Verdenskrig og Besættelse 1-5, 1946-1948.
- Frisch, Hartvig (red.): Danmark besat og befriet 1-3, 1945-1948.
- Graugaard, Esben: R. Færchs Tobaksfabrik Holstebro 1869-1961, 1984.
- Hansen, Per H.: Modgang eller fremgang? Industriens forhold under besættelsen, i Jespersen, Knud J.V. og Petersen, Thomas (red.): Besættelsen i perspektiv. Bidrag til konference om besættelsestiden 1940-1945, 1995.
- Hartvig (red.): Danmark besat og befriet, bind 2, 1947.
- Jensen, Kristian; Kristiansen, Tomas og Nielsen, Karl Erik: Krigens købmænd: Det hemmelige opgør med Riffelsyndikatet, Novo og den øvrige storindustri efter Anden Verdenskrig, 2000.
- Jensen, Sigurd: Levevilkår under besættelsen, 1971.
- Johansen, Hans Chr.: Industriens vækst og vilkår 1870-1973. Dansk industri efter 1870, bind 1, 1988.
- Johansen, Hans Chr.: The Danish Economy in the twentieth century, 1987.
- Johansen, Hans Chr. og Boje, Per: En dansk nicheproduktion. Historien om Lactosan-Sanovo Holding A/S. 1998
- Jørgensen, Rasmus: Besættelsen dag for dag, 2004.
- Klemann, Hein and Kudryashov, Sergei: Occupied Economics – An Economic History of Nazi-Occupied Europe 1939-1945, 2012.
- Knudsen, Henrik: Den største Tyskerven og nazist blandt vore Industribaroner – om Thorkild Juncker, direktør for Aarhus Oliefabrik, i Lauridsen, John T.: Over stregen – under besættelsen, 2007.
- Krag, Jens Otto: Byerhvervene og Krigsøkonomien, i Frisch, Hartvig (red.): Danmark besat og befriet, bind 2, 1947.
- Krag, Jens Otto: De økonomiske Forhold i Krigens første 7 måneder, i Frisch, La Cour, Vilhelm: Danmark under besættelsen 1-3, 1945-1947.
- Larsen, Hans Kryger: Industri, stat og samfund 1939-1972. Dansk industri efter 1870, bind 8, 2008.
- Lund, Arne: Dansk Industriberetning. Industrien under den tyske besættelse, 1940-1945. 1. del. Reguleringen, 1949.
- Lund, Joachim: Hitlers spisekammer – Danmark og den europæiske nyordning 1940-43, 2005.
- Lund, Joachim: F.L. Smidth og spørgsmålet om den gamle konsekvente linie. Arbejderhistorie – tidsskrift for historie, kultur og politik, 2001.
- Lund, Joachim: Damage Control. Virksomhederne i besættelsestidens tjeneste – eller omvendt? Den jyske Historiker, nr. 109, 2005.
- Ousager, Steen: Fra Søjle til Plan. Hudevad Radiatorfabrik A/S 1936-1996, 1996.
- Outze, Børge: Danmark under Den anden Verdenskrig, 1-4, 1962-1968.
- Poulsen, Henning: Danmark i tysk krigsøkonomi. Den jyske Historiker, 1985.
- Stræde, Therkel: Danske entreprenører i Nazi-Tyskland under den 2. Verdenskrig. Arbejderhistorie – tidsskrift for historie, kultur og politik, 2001.
- Tamm, Ditlev: Danfoss under besættelsen, 2001.

Kildemateriale

Randers Handskefabriks Arkiv

Ind - og udgående korrespondance mellem Randers Handskefabrik og forhandlere, leverandører og myndigheder 1938-1947.

Kassebøger 1939-1947.

Regnskaber og fakturaer 1939-1944.

Interview med direktør Erik Vejrum, 2006. KHM sag 2494.

Samtaler med direktør Arne Vejrum, efteråret 2006.

Interview med direktør Ejnar Vejrum, 1986. KHM sag 2827.

NOTER

---

¹ Produktions og personaleindberetning for Randers Handskefabrik 1. juli 1939-30. juni 1940. Randers Handskefabriks arkiv.

² Interview med direktør Erik Vejrum den 14. november 2006. KHM sag 2494.

³ Friis, Aage (red.): Danmark under Verdenskrig og Besættelse 1-5, 1946-1948. Frisch, Hartvig (red.): Danmark besat og befriet 1-3, 1945-1948. La Cour, Vilhelm: Danmark under besættelsen 1-3, 1945-47, Brøndsted, Johannes og Gedde, Knud (red.): De fem lange år. Bd. 1-3, 1946-47 og Outze, Børge: Danmark under Den anden Verdenskrig, 1-4, 1962-1968.

⁴ Boserup, Esther: Industriproblemer, i Friis, Aage (red.): Danmark under Verdenskrig og Besættelse bd. 5, 1948, s. 158-184.. Krag, Jens Otto: Byerhvervene og Krigsøkonomien samt De økonomiske Forhold i Krigens første 7 måneder, i Frisch, Hartvig (red.): Danmark besat og befriet bd. 2, 1947, henholdsvis s. 5-89 og s. 9-23.

⁵ Direktoratet for Vareforsyning (udg.): Vareforsyning og varefordeling under den tyske besættelse, 1948. Lund, Arne: Dansk Industrierbetning. Industrien under den tyske besættelse, 1940-1945. 1. del. Reguleringen, 1949.

⁶ Jensen, Sigurd: Levevilkår under besættelsen, 1971.

⁷ Johansen, Hans Chr.: Industriens vækst og vilkår 1870-1973, 1988. Poulsen, Henning: Danmark i tysk krigsøkonomi. Den jyske Historiker, 1985.

⁸ Hansen, Per H.: Modgang eller fremgang? Industriens forhold under besættelsen, i Knud J.V. Jespersen og Thomas Petersen (red.): Besættelsen i perspektiv. Bidrag til konference om besættelsestiden 1940-1945, 1995.

⁹ Blandt de samlede og bredtfaavnende værker bør nævnes: Christensen, Claus Bundgård, Lund, Joachim, Niels Vium Olsen og Jakob Sørensen: Danmark Besat. Krig og hverdag 1940-45, 2005. Bogen beskæftigede sig, som titlen antyder, hovedsageligt med den indvirkning, som besættelsen havde på danskernes hverdag og indeholdt blot et mindre afsnit om forsyningsituationen

¹⁰ Lund, Joachim: Damage Control. Virksomhederne i besættelseshistoriens tjeneste – eller omvendt?, i Den jyske Historiker, nr. 109, 2005, s. 21-22.

¹¹ Jensen, Kristian, Kristiansen, Tomas og Nielsen, Karl Erik: Krigens købmænd: det hemmelige opgør med Riffelsyndikatet, Novo og den øvrige storindustri efter Anden Verdenskrig, 2000. Stræde, Therkel: Danske Entreprenører i Nazi-Tyskland under den 2. Verdenskrig, i Arbejderhistorie – tidsskrift for historie kultur og politik, 2001, s. 1-22. Lund, Joachim: Hitlers spisekammer – Danmark og den europæiske nyordning 1940-43, 2005, s. 207-251. Lund, Joachim: F.L. Smidth og spørgsmålet om den gamle konsekvente linie, i Arbejderhistorie, tidsskrift for historie, kultur og politik, 2001, s. 94-106. Knudsen, Henrik: Den største Tyskerven og nazist blandt vore Industribaroner – om Thorkild Juncker, direktør for Aarhus Oliefabrik, i Lauridsen, John T.: Over strengen – under besættelsen, 2007. Christensen, Lars Bjarke: Scandia under besættelsen, i Tog i tiden – tidsskrift for Danmarks Jernbanemuseum, 2006, s. 23- 37. Tamm, Ditlev: Danfoss under besættelsen, 2001. Ditlev Tamms undersøgelse af Danfoss var finansieret af virksomheden selv, der ville forfægte en artikelserie i Berlingske Tidende, hvor Danfoss blev anklaget for at have leveret armaturer til Tyskland. Af denne og flere kildekritiske årsager mødte juristen Ditlev Tamm siden kritik fra blandt andet historikeren Steen Andersen for sin fremstilling af virksomheden, som Tamm i det store hele frikendte.

- ¹² Andersen, Steen: "Between imperative and risk. The case of Christiani & Nielsen's market entry in Norway 1941-45, i: *Scandinavian Economic History Review*, vol. 59, s. 3-28.
- ¹³ Andersen, Steen: *Danmark i det tyske storrum – Dansk økonomisk tilpasning til Tysklands nyordning af Europa 1940-41*, 2003. Lund, Joachim: *Hitlers spisekammer – Danmark og den europæiske nyordning 1940-43*, 2005.
- ¹⁴ Brandenborg Jensen, Ole: *Besættelsestidens økonomiske og erhvervsmæssige forhold – studier i de økonomiske relationer mellem Danmark og Tyskland*, 2005.
- ¹⁵ Christensen, Claus Bundgård: *Den sorte børs – fra besættelsen til efterkrigstid*, 2010.
- ¹⁶ Klemann, Hein and Kudryashov, Sergei: *Occupied Economics – An Economic History of Nazi-Occupied Europe, 1939-1945*, 2012.
- ¹⁷ Kryger Larsen, Hans: *Industri, stat og samfund 1939-1972, Dansk industri efter 1870*. 2008.
- ¹⁸ Blandt andet R. Færchs Tobaksfabrik i Holstebro, æg-producenten Lactosan-Sanovo, A/S Odense Eksportslagteri og Hudevad Radiatorfabrik. Se: Graugaard, Esben: *R. Færchs Tobaksfabrik Holstebro 1869-1961- Mennesker og tobak i et århundrede*, 1984. Johansen, Hans Chr. og Boje, Per: *En dansk nicheproduktion. Historien om Lactosan-Sanovo Holding A/S*. 1998. Clausen, Hjalmer og Clausen, Cl.: *Andelsselskabet Odense Eksportslagteri 1897-1947*, 1947. Ousager, Steen: *Fra Søjle til Plan. Hudevad Radiatorfabrik A/S 1936-1996*, 1996.
- ¹⁹ Kryger Larsen, Hans: *Industri, stat og samfund 1939-1972, Dansk industri efter 1870*. 2008, s. 18.
- ²⁰ Rundskrivelse fra Randers Handskefabrik til alle faste kunder, dateret 28. september 1939. Randers Handskefabriks arkiv.
- ²¹ Kryger Larsen, Hans: *Industri, stat og samfund 1939-1972, Dansk industri efter 1870*. 2008, s. 19.
- ²² Christensen, Claus Bundgård, Lund, Joachim, Niels Vium Olsen og Jakob Sørensen: *Danmark Besat. Krig og hverdag 1940-45*, 2005, s. 74.
- ²³ Kryger Larsen, Hans: *Industri, stat og samfund 1939-1972, Dansk industri efter 1870*. 2008, s. 20.
- ²⁴ Etiopien, eller Abessinien, som det hed dengang, blev i begyndelsen af 1940'erne erobret af englænderne.
- ²⁵ Kryger Larsen, Hans: *Industri, stat og samfund 1939-1972, Dansk industri efter 1870*. 2008, s. 24.
- ²⁶ Rundskrivelse fra Randers Handskefabrik til alle større kunder, dateret den 23. august 1940. Randers Handskefabriks arkiv.
- ²⁷ Ejnar Vejrum fremhævede sine kunders tilfredshed i et brev til sin kollega og ven, indehaveren af Aarhus Handskefabrik Mary Teglgård. Brevet var dateret den 20. september 1940. Randers Handskefabriks arkiv.
- ²⁸ Hansen, Per H.: *Modgang eller fremgang? Industriens forhold under besættelsen*, i Knud J.V. Jespersen og Thomas Petersen (red.): *Besættelsen i perspektiv. Bidrag til konference om besættelsestiden 1940-1945*, 1995, s. 83.
- ²⁹ Lund, Arne: *Industrien under den tyske besættelse 1940-1945*, 1. del, s. 69. Selvsagt var det ikke længere muligt at importere skind via England, mens det sidste parti skind fra Sverige blev sendt til Randers i efteråret 1940.
- ³⁰ Brev fra Malling-Andersen, Aalborg Handskefabrik, til Ejnar Vejrum, dateret den 27. marts 1941. Randers Handskefabriks arkiv.
- ³¹ Interview med Erik Vejrum den 14. november 2006, KHM sag. 2494.
- ³² Brev fra Ejnar Vejrum til direktør Middelboe-Outzen, dateret den 20. juni 1941. Randers Handskefabriks arkiv. Ejnar Vejrum forestilling om kalveskindenes salgbarhed efter krigen skulle vise sig ikke at holde stik. Den danske befolkning forbandt i alt for høj grad skindene med besættelsestiden og opfattede dem som en krigsvare. I stedet lykkedes det i en lang periode at afsætte kalveskindene til Italien. Interview med Erik Vejrum, den 14. november 2006, KHM sag. 2494.
- ³³ Brev fra Ejnar Vejrum til grosser Bruno Werner, dateret den 13. januar 1941. Randers Handskefabriks arkiv.
- ³⁴ Lund, Arne: *Industrien under den tyske besættelse 1940-1945*, 1. del, s. 139.
- ³⁵ Interview med Erik Vejrum den 14. november 2006, KHM sag 2494.
- ³⁶ Brev fra Randers Handskefabrik til Jens Henriksen, Fabrik for damekonfektion, dateret 7. september 1943. Der var særligt tale om de skind, der ikke var mindre kraftige i pelsen.
- ³⁷ Interview med Erik Vejrum den 14. november 2006, KHM sag 2494.
- ³⁸ Interview med Ejnar Vejrum, 1986, KHM sag 2827.
- ³⁹ Kryger Larsen, Hans: *Industri, stat og samfund 1939-1972, Dansk industri efter 1870*. 2008, s. 35.
- ⁴⁰ Heilskov Ligkistefabrik A/S 1914-2009. Upubliceret rapport. KHM sag 2709. Jensen, Sigurd: *Levevilkår under besættelsen*, 1971, s. 248.
- ⁴¹ Chr. Junchers Klæde- og Konfektionsfabrik 1852-1980. Upubliceret rapport, KHM sag 2728.
- ⁴² Jørgensen, Rasmus: *Besættelsen dag for dag*, 2004, s. 29.
- ⁴³ Kryger Larsen, Hans: *Industri, stat og samfund 1939-1972, Dansk industri efter 1870*. 2008, s. 34.
- ⁴⁴ Kryger Larsen, Hans: *Industri, stat og samfund 1939-1972, Dansk industri efter 1870*. 2008, s. 35.
- ⁴⁵ Brev fra Direktoratet for vareforsyning til Randers Handskefabrik, dateret den 10. september 1940. Randers Handskefabriks arkiv.

- ⁴⁶ Brev fra direktør Klenow, Dansk Chromlæderfabrik, til Ejnar Vejrum, dateret den 19. november 1940. Randers Handskefabriks arkiv.
- ⁴⁷ I den heftige brevveksling, der fandt sted mellem de to virksomheder, holdt Ejnar Vejrum sig sjældent tilbage. Blandt andet angreb flere gange andre danske handskefabrikanter for deres produkters dårlige kvalitet. Det var særligt de københavnske producenter, der blev angrebet, og som Ejnar Vejrum desuden mente havde en fordel i forhold til deres nære geografiske placering til Dansk Chromlæderfabrik. Brev fra Ejnar Vejrum til Dansk Chromlæderfabrik, dateret den 24. august 1943. Randers Handskefabriks arkiv.
- ⁴⁸ Brev fra Dansk Chromlæderfabrik til Randers Handskefabrik, dateret den 3. juli 1942. Randers Handskefabriks arkiv.
- ⁴⁹ Interview med Erik Vejrum den 14. november 2006, KHM sag. 2494.
- ⁵⁰ Christensen, Claus Bundgård: Den sorte børs – fra besættelsen til efterkrigstid, 2010, s. 121.
- ⁵¹ Christensen, Claus Bundgård, Lund, Joachim, Niels Vium Olsen og Jakob Sørensen: Danmark Besat. Krig og hverdag 1940-45, 2005, s. 211-212. Under hele krigen frygtede handskefabrikanterne, inklusive Ejnar Vejrum, at også skind til handsker og de færdige handsker ligeledes ville komme under et prisloft. Frygten var ubegrundet.
- ⁵² ”Slotseddiken sylter sikkert” De Jyske Eddikebryggerier i Randers. Upubliceret rapport. KHM sag 2555.
- ⁵³ Heilskov Ligkistefabrik A/S 1914-2009. Upubliceret rapport. KHM sag 2709.
- ⁵⁴ Brev fra Randers Handskefabrik til skindhandler Deleuran, Kolding, dateret den 28. september 1943. Randers Handskefabriks arkiv.
- ⁵⁵ Blandt andet måtte Danfoss betale penge tilbage efter krigen, da virksomheden havde taget for store avancer. Tamm, Ditlev: Danfoss under besættelsen, 2001, s. 11.
- ⁵⁶ RH til Charlotte Henningsen, Haderslev, 10/12, 1943
- ⁵⁷ Tamm, Ditlev: Danfoss under besættelsen, 2001, s. 30.
- ⁵⁸ Chr. Junchers Klæde- og Konfektionsfabrik 1852-1980. Upubliceret rapport, KHM sag 2728. Christensen, Lars Bjarke: Scandia under besættelsen, i Tog i tiden – tidsskrift for Danmarks Jernbanemuseum, 2006, s. 36.
- ⁵⁹ Interview med Erik Vejrum den 14. november 2006, KHM sag. 2494.
- ⁶⁰ Lund, Arne: Industrien under den tyske besættelse 1940-1945, 1. del, s. 59.
- ⁶¹ Brev fra Ejnar Vejrum til Charlotte Henningen, Haderslev, dateret den 14. marts 1944. Randers Handskefabriks arkiv.
- ⁶² Jensen, Sigurd: Levevilkår under besættelsen, 1971, s.227.
- ⁶³ Interview med Erik Vejrum den 14. november 2006, KHM sag. 2494.
- ⁶⁴ Brev fra Randers Handskefabrik til Crome og Goldschmidt, dateret den 14. november 1940. Randers Handskefabriks arkiv.
- ⁶⁵ Brev fra Ejnar Vejrum til Aage Billenstein, dateret den 25. april 1941. Randers Handskefabriks arkiv.
- ⁶⁶ Hansen, Per H.: Modgang eller fremgang? Industriens forhold under besættelsen, 1995, s. 99.
- ⁶⁷ Interview med Erik Vejrum den 14. november 2006, KHM sag. 2494.
- ⁶⁸ At man satsede mest på de trofaste kunder bekræftes i et brev fra Ejnar Vejrum til Fredericia Handskemagasin, dateret den 1. november 1940.
- ⁶⁹ Brev fra Randers Handskefabrik til A.P. Møllers Staalskibsværft Odense, dateret den 9. december 1940. Randers Handskefabriks arkiv.
- ⁷⁰ I et brev fra Ejnar Vejrum til handskeforretningen Ditzels Eftf. i Viborg, der er dateret den 7. november 1942, oplyser Randers Handskefabriks direktør, at firmaet har fået ligeså mange handsker som før krigen. Randers Handskefabriks arkiv.
- ⁷¹ Jørgensen, Rasmus: Besættelsen dag for dag, 2004, s. 23.
- ⁷² Brev fra Ejnar Vejrum til Mary Teglggaard, Aarhus Handskefabrik, dateret den 30. oktober 1940. Randers Handskefabrik arkiv.
- ⁷³ Interview med Erik Vejrum den 14. november 2006, KHM sag. 2494. I et brev fra Ejnar Vejrum til den engelske råvareleverandør umiddelbart efter krigen bekræftes dette tal. Brev fra Ejnar Vejrum til Hutchings and Hardings, dateret den 11. maj 1945. Randers Handskefabriks arkiv.
- ⁷⁴ Brev fra Ejnar Vejrum til J. Sørensen, Kolding, dateret den 15. april 1943. Randers Handskefabriks arkiv.
- ⁷⁵ Brev fra Ejnar Vejrum til Mary Teglggaard, Aarhus Handskefabrik, dateret den 24. november 1942.
- ⁷⁶ Jensen, Sigurd: Levevilkår under besættelsen, 1971, s. 32.
- ⁷⁷ Interview med Erik Vejrum den 14. november 2006, KHM sag. 2494. Cirkulæret om behandlingen af tyske soldater blev sendt rundt til danske forretninger i december 1943. Den tyske forespørgsel fandt sted i enten 1941 eller 1942.
- ⁷⁸ Kryger Larsen, Hans: Industri, stat og samfund 1939-1972, Dansk industri efter 1870. 2008, s. 64.
- ⁷⁹ Chr. Junchers Klæde- og Konfektionsfabrik 1852-1980. Upubliceret rapport, KHM sag 2728.
- ⁸⁰ Christensen, Lars Bjarke: Scandia under besættelsen, i Tog i tiden – tidsskrift for Danmarks Jernbanemuseum, 2006, s. 23- 37.
- ⁸¹ Kassebøger for Randers Handskefabrik 1935-1945. Randers Handskefabriks arkiv. Kassebøgerne blev aflæst med hjælp fra tidligere direktør på fabrikken Erik Vejrum.

-
- ⁸² Brev fra Ejnar Vejrum til Frk. Th. Klein, dato ukendt 1943. Randers Handskefabriks arkiv.
- ⁸³ Interview med Erik Vejrum den 14. november 2006, KHM sag. 2494.
- ⁸⁴ Johansen, Hans Chr.: Industriens vækst og vilkår 1870-1973, 1988, s. 211.
- ⁸⁵ Friis, Aage (red.): Danmark under Verdenskrig og Besættelse 1-5, 1946-1948, s. 143.
- ⁸⁶ Kryger Larsen, Hans: Industri, stat og samfund 1939-1972, Dansk industri efter 1870. 2008, s. 41.
- ⁸⁷ Chr. Junchers Klæde- og Konfektionsfabrik 1852-1980. Upubliceret rapport, KHM sag 2728.
- ⁸⁸ Hansen, Per H.: Modgang eller fremgang? Industriens forhold under besættelsen, 1995, s. 96.
- ⁸⁹ Chr. Junchers Klæde- og Konfektionsfabrik 1852-1980. Upubliceret rapport, KHM sag 2728.
- ⁹⁰ Brev fra Ejnar Vejrum til Hutchings and Hardings, dateret den 11. maj 1945. Randers Handskefabriks arkiv.
- ⁹¹ Christensen, Claus Bundgård, Lund, Joachim, Niels Vium Olsen og Jakob Sørensen: Danmark Besat. Krig og hverdag 1940-45, 2005, s. 670.
- ⁹² Produktionsindberetning for Randers Handskefabrik 1945-1946. Randers Handskefabriks arkiv.
- ⁹³ Heilskov Ligkistefabrik A/S 1914-2009. Upubliceret rapport. KHM sag 2709.
- ⁹⁴ Interview med Erik Vejrum den 14. november 2006, KHM sag. 2494.
- ⁹⁵ Breve fra Ejnar Vejrum til Rigspolitichefen, dateret den 29. august, 29. oktober og 31. oktober 1946. Randers Handskefabriks arkiv.
- ⁹⁶ Begyndelseslønnen for syersker på konfektionsfabrikker lå på 56 kroner mod handskeindustriens 21 kr. Brev fra Ejnar Vejrum til handskemagerforbundets oldermænd Serritslev, dateret den 12. oktober 1946. Randers Handskefabriks arkiv.
- ⁹⁷ Brev fra Ejnar Vejrum til ingeniørfirmaet Mogens Jacobsen, 16. december 1946. Randers Handskefabriks arkiv.
- ⁹⁸ Interview med Erik Vejrum den 14. november 2006, KHM sag. 2494 og artikel i Randers Dagblad den 29. december 1956. Randers Lokallistoriske Arkiv. Betegnelsen ”at dolere” betyder i handskefabrikations øjemed, at man hævler skindene, så de bliver ensartede, tynde og fine.
- ⁹⁹ Interview med Erik Vejrum den 14. november 2006, KHM sag. 2494
- ¹⁰⁰ Brev fra Ejnar Vejrum til Aage Billenstein, Odense, dateret den 19. februar 1947. Randers Handskefabriks arkiv.
- ¹⁰¹ Johansen, Hans Chr.: The Danish Economy in the twentieth century, 1987, s. 82.
- ¹⁰² Hansen, Per H.: Modgang eller fremgang? Industriens forhold under besættelsen, 1995, s. 77.
- ¹⁰³ Hansen, Per H.: Modgang eller fremgang? Industriens forhold under besættelsen, 1995, s. 73-74.
- ¹⁰⁴ Hansen, Per H.: Modgang eller fremgang? Industriens forhold under besættelsen, 1995, s. 81-83.

Tillært viden i trikotageindustrien

AF KRISTINE HOLM-JENSEN

Tekstil- og beklædningsindustrien er afhængig af billig, ufaglært arbejdskraft. Det var blandt andet det, der i 1990'erne fik store dele af den midtjyske tekstil- og beklædningsindustri til at flytte produktionen til lavtlønslande. Afhængigheden af ufaglært arbejdskraft har fået mange til at overse betydningen af tillært personale. Tillært personale og dermed erfaringsbaseret viden i tekstil- og beklædningsindustrien er derfor underbelyst til trods for, at den har spillet en væsentlig rolle både for produktionen og for industriens selvforståelse.

I denne artikel undersøges de tillærte teknikere og deres viden om strikteknik og -maskiner i midtjysk trikotageindustri fra 1950 til 1990. Artiklen viser, hvordan de kom forudsætningsløse ind i industrien og gennem erfaring arbejdede sig frem til at varetage særligt kvalificerede funktioner. Samtidig viser artiklen, hvordan fremvæksten og forandringerne af den midtjyske tekstil- og beklædningsklynge var med til både at sætte og siden forandre rammerne for udviklingen af de tillærte teknikeres viden. Artiklen bygger på etnologisk feltarbejde blandt mænd, der har arbejdet som tillærte teknikere i trikotageindustrien 1950-1990. Feltarbejdet blev gennemført af Museum Midtjylland på baggrund af en bevilling fra Kulturstyrelsens Rådighedssum 2010

Indledning

Fra 1950'erne til 1990'erne var Midtjylland centrum for dansk tekstil- og beklædningsindustri. Industrien blomstrede i midten af 1960'erne, hvor der i Ikast og Herning tilsammen lå 520 fabrikker, og ca. 8.000 personer var beskæftiget i industrien.¹ Artiklen fokuserer på de personer, der kom ind i tekstil- og beklædningsindustrien i 1950'erne og 1960'erne og arbejdede i industrien, til produktionen flyttede ud i 1990'erne. Disse kan siges at have fulgt tekstil- og beklædningsindustrien, fra den kom til området, og til den forlod det igen. De kom ind i industrien efter 7. klasse og havde nået efterløns- eller pensionsalderen, da den store bølge af outsourcing tog fat i 1990'erne. Få af dem tog en faglig uddannelse inden for strik. De avancerede i stedet i takt med, at fabrikkerne voksede sig større.

De ansatte var især indvandret fra de omkringliggende landområder og var således ufaglærte. Mændene fik i høj grad arbejde på strikkerierne. En del strikkere arbejdede sig med tiden op til at blive værkførere eller maskinmekanikere og varetog i den egenskab særligt kvalificerede funktioner. Deres praksis byggede på tillært viden, som de havde opbygget gennem praktisk erfaring med maskinerne i strikkeriet.

Det midtjyske område udgjorde fra 1950 til 1990 en erhvervsklynge med mange relativt ens virksomheder inden for tekstil- og beklædningsindustri, især inden for trikotage. Gennem sine godt 40 års eksistens ændrede klyngen løbende karakter. Det er udgangspunktet for denne artikel, at de tillærtes viden i høj grad skal ses i lyset af disse forandringer. I artiklens første del undersøges, hvordan den tillærte viden blev tilegnet i perioden fra 1950 til ca. 1970. Der er fokus på de konkrete praksisser, hvori tillæring foregår. Endvidere undersøges Midtjysk Tekstilscoles betydning for den

---

Kristine Holm-Jensen (f. 1976), cand. mag. i Europæisk Etnologi, Københavns Universitet. Siden 2007 museumsinspektør med ansvar for tekstil- og beklædningsindustriens historie på Textilforum, Museum Midtjylland.

tillærte viden. I artiklens anden del undersøges forandringerne i den tillærte viden fra ca. 1970 til 1990 i lyset af forandringerne i klyngens struktur. Synet på klyngens forandringer sker ud fra professor Peter Maskells skelnen mellem en erhvervsklynges horisontale og vertikale dimension.² Hans teori er et forsøg på at forklare, hvordan og hvorfor erhvervsklynger typisk ændrer sig over tid. De to dimensioner eksisterer sideløbende i en klynge. Typisk vil den horisontale dimension være dominerende, når erhvervsklyngen er i sin vækstfase. Derefter tager den vertikale dimension som oftest over. En horisontalt domineret klynge har en række karakteristiske træk: 1) den består af mange fabrikker, 2) fabrikkerne laver meget ens produkter, 3) der er hård konkurrence og sjældent samarbejde mellem fabrikkerne, 4) produktudviklingen sker internt på fabrikken uden inddragelse af kompetencer udefra.³ For en vertikalt domineret klynge gælder følgende: 1) fabrikkerne specialiseres, 2) den interne konkurrence mellem virksomhederne svækkes, 3) fabrikkerne samarbejder og bliver hinandens leverandører og aftagere.⁴ Ofte vil erhvervsklyngen miste sin dynamik, når den vertikale dimension tager over. Konkurrencen bliver mindre, og der opbygges faste institutioner omkring den dominerende erhvervsgren.⁵

Med den tillærte tekniker som optik analyseres den midtjyske tekstil- og beklædningsklynge i forhold til Maskells begreber om henholdsvis en horisontal og en vertikal dimension. Det sker med henblik på at undersøge, hvordan de ydre rammer for klyngen har konsekvenser for den praksis, hvori tillært viden skabes og forandres. Det munder i artiklen ud i en afsluttende diskussion af, hvilken betydning brugen af tillært personale fik for områdets tekstil- og beklædningsindustri. Denne diskussion tager afsæt i Timothy R. Whislers undersøgelse af den britiske motorindustri nedgang i det 20. århundredes anden halvdel.⁶ Whisler skelner i sit studie mellem to typer viden: erfaring og ekspertise.⁷ Erfaringen bygger på virksomhedsintern oplæring. Ekspertise opnås gennem en teoretisk, teknisk uddannelse. Pointen i hans studie er, at problemerne for den britiske motorindustri i stor udstrækning skyldtes, at den med tiden kom til at favorisere erfaringsbaseret viden frem for teoretisk ekspertise. Spørgsmålet er, om en lignende situation opstod i den midtjyske tekstil- og beklædningsindustri.

Tekstil- og beklædningsklyngen i Midtjylland

Tekstil- og beklædningsindustri dækker over flere erhvervsgrene. Tekstilindustri er den del af industrien, hvor fibre fremstilles og/eller forarbejdes til garn og tråd. Endvidere dækker den over fremstilling af metervarer eller tæpper. Beklædningsindustri dækker over processer, hvor metervarer syes sammen til tøj og beklædning. Det sker for eksempel på konfektionsfabrikker, hvor der benyttes vævede metervarer til fremstilling af kjoler, skjorter, jakker mv. Trikotageindustri kan placeres i begge kategorier. Trikotageindustriens strikkerier fremstiller strikkede metervarer og hører i den forstand til tekstilindustrien. På trikotagefabrikkernes systuer videreføres de strikkede metervarer til tøj. Derfor kan trikotageindustrien også defineres som beklædningsindustri.⁸

Tekstil og beklædning har spillet en rolle for økonomien i Midtjylland siden 1600-tallet. Forarbejdning og afsætning af uldne produkter opstod som en binæring til landbruget i et område præget af ufrugtbar hede. Denne produktion var fremherskende til omkring slutningen af 1800-tallet og blev til forskellige tider organiseret af især herregårde og købmænd. Produkterne blev afsat både i og uden for kongeriget gennem et distributionsnetværk bestående af købmænd og hosekræmmere. Fra anden halvdel af 1800-tallet opstod en række trikotagefabrikker og enkelte tekstilfabrikker.⁹

Opløbsstringen af den midtjyske tekstil- og beklædningsklynge er resultatet af en geografisk forskydning i tekstil- og beklædningsindustrien, som fandt sted i tiden før og efter 2. Verdenskrig. Det er udtryk for en tendens, der ses i de industrialiserede, vesteuropæiske lande, hvor ens eller relaterede industrigrene samler sig i et begrænset geografisk område.¹⁰ Frem til 2. Verdenskrig var dansk tekstil- og beklædningsindustri lokaliseret i storbyerne og større provinsbyer over hele

landet.¹¹ Fra 1930'erne begyndte en forskydning mod vest, så dansk tekstil- og beklædningsindustri med tiden fik hovedvægt i det daværende Ringkøbing Amt med centrum omkring byerne Ikast, Brande og Herning.¹² Forskydningen blev hjulpet på vej af en generel krise i flere af de gamle, østdanske tekstil- og beklædningsvirksomheder. De, primært yngre, mennesker, der startede produktion op i Herning og Ikast fik en god start, idet *Lov om foranstaltninger til værn for den danske valuta* fra 1932 gav gunstige vilkår for afsætning af danskproducerede varer. Således udgjorde tekstil- og beklædningsindustrien i 1935 69 % af Hernings samlede industri. Ifølge erhvervsgeografen Sven Illeris var Herning fra 1948 den by i provinsen med størst beskæftigelse inden for tekstil- og beklædningsindustri, og fra 1958 var tekstil- og beklædningsindustrien i Midtjylland dominerende på landsplan.¹³

Trikotageindustrien i Midtjylland var i perioden fra 1930 til cirka 1965 domineret af små produktionsenheder. Virksomhederne gik i området under betegnelser som ”mand-kone-fabrik” eller ”garage-kælder-fabrik”. Ofte var det ægtepar, venner eller søskende, der sammen startede en produktion. I takt med, at produktionen voksede, blev der ansat personale. Typisk var der blandt de ansatte en del familiemedlemmer. Produktionsapparatet var begrænset til få maskiner. Inden for trikotageindustrien var der ofte tale om et par strikmaskiner og symaskiner. Det var en produktion med små investeringer og relativt ukompliceret teknologi. Frem til starten af 1970'erne var industrien præget af stadig vækst i antallet af virksomheder.¹⁴ Perioden er kendetegnet ved hyppige ændringer, eksempelvis i ejerforhold, antal ansatte og geografisk placering. Derfor er der sjældent bevaret virksomhedsarkiver i form af virksomhedsregnskaber, forhandlingsprotokoller, foto og lignende.

I 1970'erne rammes tekstil- og beklædningsindustrien af tidens generelle økonomiske vanskeligheder. Dertil kom øget konkurrence fra udenlandsk og billigere produceret beklædning. Mindre virksomheder blev opkøbt eller lukkede, og de større virksomheder fokuserede på at indarbejde rationelle arbejdsgange i produktionsprocessen. Ligeledes medførte det en specialisering af produktionen. En del trikotagefabrikker valgte eksempelvis at skære systuen fra og satse udelukkende på at producere metervarer til andre fabrikker.

Ved 1980'ernes begyndelse oplevede tekstil- og beklædningsindustrien i Midtjylland en generel optur, der sluttede brat med Poul Schlüters indførelse af den såkaldte Kartoffelkur i 1986. Presset af de lavere lønninger i udlandet tog udflytningen af produktionen til lavtlønslande fart mod slutningen af 1980'erne. Den kulminerede i første halvdel af 1990'erne efter Murens fald og de politiske omvæltninger i Europa. Nogle virksomheder valgte at lukke, andre blev opkøbt af konkurrenter, en tredje gruppe valgte at satse på underleverandører, mens en fjerde mulig løsning var selv at etablere produktion i udlandet. Syerskerne var de første, der mistede deres job. Derefter kom turen til mere teknologitunge funktioner. Så da strikmaskinerne flyttede med resten af produktionen til udlandet, mistede personalet i strikkerierne også deres job i trikotageindustrien.

Tillært arbejdskraft

Det præcise antal tillærte i den midtjyske trikotageindustri er vanskeligt at afgøre. Af de godt 9.000, der i 1980 var ansat i tekstil- og beklædningsindustrien, var tæt på 75 % ufaglærte.¹⁵ De tillærte indgår i gruppen af ufaglærte, men de er svære at udskille, fordi de ikke har nogen formelle kompetencer. Ikke desto mindre endte mange af dem med at varetage mellemliderfunktioner på fabrikkerne og har på den vis spillet en central rolle i trikotageindustrien. Typisk vil der på trikotagefabrikkerne have været tale om, at direktøren og værkføreren var tillærte. De var ledere af henholdsvis systue og strikkeri.

Andre betegnelser for tillært er selvlært, sidemandsoplært eller tavs viden. Begrebet har både været brugt som et historisk fænomen til at beskrive forholdene før tilstedeværelsen af formaliseret

uddannelse¹⁶ og til at lave en adskillelse mellem personer i gruppen af ufaglærte. Fælles for alle betegnelserne er, at begrebet dækker over en læring, der ikke er foregået eller foregår i et formaliseret uddannelsesforløb.

Lars K. Christensen kommer i sin ph.d.-afhandling *Det moderne arbejde* ind på forholdet mellem faglært, ufaglært og tillært personale. Den ufaglærtes arbejde består typisk i ren maskinovervågning. I modsætning til den ufaglærte udfører den tillærte særligt kvalificerede funktioner. Det kan eksempelvis være en bestemt maskintype, som han eller hun er specialiseret i. Funktionerne varetages primært på baggrund af erfaringsbaseret viden. Den grundlæggende viden skabes gennem et oplæringsforløb. Det varer typisk et par uger og har fokus på en bestemt arbejdsfunktion. Det kan være suppleret med kortere eller længere kurser inden for det felt, den tillærte er specialiseret i. Den tillærtes viden er således også karakteriseret ved at være fokuseret på et eller nogle få afgrænsede felter. Det adskiller den tillærte fra den faglærte. I modsætning til den tillærte bygger den faglærte sin praksis på en flerårig uddannelse, der dækker over et bredt udvalg af fagets væsentlige discipliner. Den tillærte har således ikke den faglærtes brede vifte af viden at trække på.¹⁷

Som beskrevet tidligere arbejder Timothy R. Whisler i *The British motor industry, 1945-1994* med en skelnen mellem erfaring og ekspertise.¹⁸ Hvor Lars K. Christensen skelner mellem tillært og faglært, koncentrerer Whisler sig om en skelnen mellem tillært og ingeniør. I sin analyse af den britiske motorindustri viser han, hvordan den tillærte viden kommer til at spille en afgørende rolle for industriens selvforståelse. Denne selvforståelse er med til at sætte rammerne for en række af de valg, der bliver truffet i den britiske motorindustri. Det er ifølge Whisler en af hovedårsagerne til den britiske motorindustri nedgang efter 2. Verdenskrig.¹⁹

Whisler benytter betegnelsen ”practical man” om den tillærte. Det var en person, der havde modtaget en virksomhedsintern, teknisk oplæring og siden kom til at indgå i virksomhedernes design- og udviklingsafdelinger. Bilsektoren foretrak denne ”practical man” frem for at hyre formelt uddannede ingeniører. Konsekvensen af at satse på den erfaringsbaserede viden var, at bilsektoren endte i et hæsblæsende udviklingsprogram, hvor der var fokus på hele tiden at skabe nyt frem for at satse på udvikling og forskning. Det var ifølge Whisler fatalt for den britiske motorindustri.²⁰

Erhvervsgeografen Sven Illeris beskriver i bogen *Hernings Erhvervshistorie 1950-2006* den midtjyske tekstil- og beklædningsklynges fordele:²¹

Her må først og fremmest peges på *det fælles arbejdsmarked med megen viden om tekstilproduktion*. Denne produktion kræver som sagt ikke nogen lang formel uddannelse, de typiske fabrikker havde blot syv års skolegang, og langt de fleste af arbejderne var ufaglærte. Oven i den formelle uddannelse kom så en ”tavs læring” – at efterligne dem, der var dygtige til arbejdet. Men den største fordel for virksomhederne har nok været, at næsten alle på Herning-egnen vidste noget om tøjfremstilling.

Spørgsmålet er imidlertid, om tilstedeværelsen af megen viden har været ensbetydende med, at det også var en viden, der var tilgængelig for alle.

Peter Maskells teori fokuserer på den måde viden bevæger sig i erhvervsklynger på tværs af tid. Overordnet set kan den midtjyske tekstil- og beklædningsklynge fra 1930 til ca. 1970 defineres som en horisontalt domineret periode med mange små og relativt ens fabrikker. Fra ca. 1970 til 1990 er der i højere grad tale om en vertikalt domineret klynge med en mere specialiseret produktion og virksomheder, der er hinandens leverandører og aftagere. Maskells pointe er, at virksomhederne i den horisontalt dominerede periode er lukkede omkring sig selv og sjældent udveksler viden. Hvorimod virksomhederne i den vertikalt dominerede periode samarbejder og dermed i højere grad udveksler viden.

Det kan således godt være, at der som Illeris konstaterer, har været megen viden om tekstilproduktion i området. Tager vi imidlertid udgangspunkt i Maskells skelnen mellem horisontalt og vertikalt dominerede klynger, er der meget, der tyder på, at betingelserne for tillært viden ændrer karakter omkring 1970.

Empirisk grundlag

Artiklen bygger på et etnologisk feltarbejde blandt tidligere ansatte i trikotageindustriens strikkerier foretaget i perioden marts til december 2010.²² Feltarbejdet var centreret omkring en bestemmelse af, hvordan den tillærte viden blev til i praksis. Det bestod af spørgelister og interviews. 30 personer har besvaret museets spørgeliste, og der er foretaget 21 kvalitative forskningsinterviews af ca. en times varighed. Informanterne er fundet via museets netværk i tekstil- og beklædningsindustrien. De er alle mænd.²³

Formålet med spørgelisten har været at kortlægge feltet ved at bestemme fødested og eventuel uddannelse, samt tidspunkt og alder for de tillærte teknikere i trikotageindustrien. Endvidere har det været brugt til at undersøge mønstret i arbejdsskift, messebesøg og udlandsrejser. Spørgelisten er også besvaret af informanter, der kom ind i industrien både før og efter 1950'erne og 1960'erne. De er inddraget for at skabe et sammenligningsgrundlag.

Hensigten med interviewene har været at gå i dybden med de praksisser, hvori erfaring med strik opnås. De 21 interviewpersoner har alle i en kortere eller længere periode arbejdet med strik. Gruppen er domineret af værkførere, i alt 11 personer. Af disse er ti tillærte, og én har en faglig uddannelse. To af de interviewede har i en periode arbejdet som selvstændige maskinmekanikere. Tre har en faglig uddannelse inden for tekstil- og beklædning og seks af de interviewede har i kortere eller længere perioder været direktører eller selvstændige. Der er overlap på tværs af grupperne, der var præget af stor dynamik. Alle interview er optaget digitalt og siden transskriberet.²⁴ Endvidere er bestyrelsesprotokollen for Midtjysk Textilskole 1944-66 inddraget. Bestyrelsesprotokollen angiver på omslaget at være for årene 1944-66, men det sidste referat stammer fra den 1. maj 1962, ligesom de første møder i 1944 ser ud til at være refereret efter hukommelsen.²⁵

Tillært viden 1950 til 1970

Perioden 1950 til 1970 er karakteriseret ved meget individuelle læreforløb. En ung mand, der kom i lære hos en håndværksmester, ville som svend have gennemgået et forløb, der bragte ham ud i fagets forskellige nuancer. Som ny på en trikotagefabrik, var der sjældent et fastlagt oplæringsforløb. Det hænger sandsynligvis sammen med klyngens horisontalt dominerede struktur. På grund af den stærke konkurrence var der ikke noget incitament til at gå sammen og lave et fælles oplæringsprogram.

Til trods for den store individualitet har det i forbindelse med feltarbejdet været muligt at udlede visse fællesstræk for oplæring i perioden. Vi befinder os i den periode, hvor de tillærte kom ind i trikotageindustrien. De fik her deres grundlæggende indføring i strikken, som ikke adskilte sig fra den introduktion, strikkerne fik. Derimod var personens alder afgørende. Drengene, der startede som hjælpedrenge på en trikotagefabrik fik en anderledes oplæring end dem, der var lidt ældre og kom direkte ind som strikkere.

En af de mange små trikotagefabrikker, der dukkede op i Herning i 1950'erne og 1960'erne var Tage Mikkelsens Trikotagefabrik, der lå på Sundsvej i Herning. Tage Mikkelsen ses her i 1953 med personalet foran den private villa, hvor fabrikken havde til huse. Tage Mikkelsen ses på forreste række med jagthunden, der fulgte ham overalt. Foto: Hugo E/Herning Lokalhistorisk Arkiv.

Hjælpedreng

De, der startede deres tid på trikotagefabrik som hjælpedreng gennemgik typisk en gradvis oplæring. De startede med simple opgaver og fik med tiden mere komplicerede opgaver. Det var typisk drenge fra byen, der fik arbejde efter skoletid de sidste år i skolen. Andre begyndte, når de var færdige med 7. klasse. I gennemsnit var undersøgelsens informanter 13 år, når de startede som hjælpedreng. De gik til hånd i strikkeriet, fejede, rengjorde maskiner, bar garn fra garnlageret til strikmaskinerne og holdt øje med maskinerne. Det sidste bestod gerne i at sætte garn på maskinerne, når spolerne løb tomme, og stoppe maskinerne, når de laver fejl. Gradvist gik man fra hjælpedreng til maskinbetjening. Det fremgår af følgende interview:²⁶

Så blev jeg hjælpedreng derinde [fabrikken Cashi, Herning], jeg hjalp med at passe sådan lidt forskellige små maskiner, og jeg skulle bære garn væk for en, der stod og spolede. [...] og så gik det sådan stille og roligt slag i slag. Jeg var kun 14 år, da jeg startede derinde, og så kom jeg til at strikke, dengang jeg var 16 -17 år eller der omkring, på sådan en lille håndmaskine.

Hvor lang tid det tog at gå fra hjælpedreng til strikker er individuelt fra fabrik til fabrik. For nogle tog overgangen et par måneder, andre kunne være hjælpedreng i et par år. Generelt gælder det, at jo mindre fabrik, des hurtigere fik hjælpedrengen strikkeropgaver.

Fra pløjemark til fabrik

De, der startede direkte som strikkere, var typisk lidt ældre. I undersøgelsen er den gennemsnitlige alder for denne gruppe 19 år. De blev ansat med det formål hurtigst muligt at lære at betjene en bestemt strikmaskine. Mange af de, der kom ind i trikotageindustrien på denne måde, kom fra landområderne i Midtjylland. For undersøgelsens vedkommende drejer det sig om over halvdelen. De opgav landbruget og søgte ind til det, mange anså for en friere og mere attraktiv hverdag i

byen.²⁷ Få af dem havde på forhånd viden om strik. I et interview siger en informant, som netop havde opgivet landbruget og søgt ind på fabrik i 1959: ”Jeg anede ikke, hvad en strikmaskine var. [...] Jeg havde intet kendskab til det.”²⁸

Oplæringsfase var typisk på én til tre uger og foregik som sidemandsoplæring. Det skete ved at se på, hvordan kollegaerne gjorde og spørge dem til råds, når noget gik galt. En informant, der i 1952 startede på en mindre trikotagefabrik, beskriver sin oplæring således:²⁹

”Jamen, jeg fik det jo at vide af ham, der stod ved siden af. Vi var jo ikke andre end os to [...] og hvor mange gange jeg fik det at vide, det ved jeg ikke. Jeg fik at vide, at sådan og sådan skulle jeg gøre. Så fik jeg jo en spole garn på, som måske kun var rester, og så kunne jeg begynde med det. Det tog ikke lang tid.

På større fabrikker, hvor der var ansat en værkfører, kunne han spille en rolle for oplæringen. Det beskriver en af spørgelistebesvarerne, der fik sin introduktion til strik på en fabrik i Ikast i 1960: ”1960-1963. [...] Oplæring af daværende værkfører og strikkere, samt dragning af egne erfaringer.”³⁰

Viden følger maskiner

Efter den indledende oplæring i brug af maskinerne fortsatte de fleste som strikkere. De kom på akkord, hvis de arbejdede med håndtrukne fladstrikmaskiner, eller timeløn, hvis deres arbejde bestod i at overvåge eldrevne rundstrikmaskiner. Andre begyndte at arbejde med tilsyn, reparation og omstilling af maskiner. På den måde varetog de særligt kvalificerede funktioner og kan betegnes som tillærte teknikere. En stor del af undersøgelsens informanter udførte disse funktioner gennem deres arbejde som værkførere. Andre startede deres egen virksomhed, hvor de tog ud og reparerede maskiner for fabrikkerne. En tredje gruppe startede egen trikotagefabrik, hvor de reparerede deres egne maskiner, når der opstod problemer. Fælles for alle tre grupper er, at de havde en særlig interesse og flair for teknik. Fælles er det også, at de for at kunne udføre deres funktioner, løbende måtte indarbejde ny viden.

Produktionen på Tage Mikkelsens Trikotagefabrik holdt til i kælderetagen og på 1. salen. På stueetagen boede fabrikant Mikkelsen med sin hustru og søn. Her er det et kig ind i spoleriet. Hvor garn spoles på spoler, så det er klart til at blive strikket. Foto fra 1953. Foto: Hugo E/Herning Lokalhistorisk Arkiv.

Maskiner

Et særligt karakteristika ved den tillærte teknikers viden var, at den var knyttet til nogle bestemte maskiner. Ved at arbejde med maskinen og se og lytte til dem lærte den tillærte tekniker den pågældende maskine at kende i en grad, så han med tiden blev i stand til at reparere og omstille den. Introduktionen af nye maskintyper var derfor også en begivenhed, som de fleste informanter angiver som kilden til ny viden. Når en ny maskine blev installeret på fabrikken, skulle den tillærte tekniker lære maskinen at kende, både for at kunne lære strikkerne at betjene maskinen og for at kunne løse de problemer, der måtte opstå.

Afhængig af personlighed blev nye maskiner tilegnet på forskellig måde. Nogle gange var det en kombination af flere metoder. En del foretrak at læse sig igennem instruktionsbøgerne. En informant beskriver det således: ”Hver gang, der kom en ny maskintype, var der en ny instruktionsbog, der skulle læses.”³¹ De fleste instruktionsbøger var på engelsk eller tysk. Mange værkførere udviklede derfor temmelig gode kundskaber inden for især teknisk tysk. For andre var det primært illustrationerne i bogen, der var til hjælp.

Maskinfabrikernes montører var også en vigtig kilde til viden. De kom til fabrikkerne for at installere og indkøre maskinen. En informant beskriver montørens rolle:³²

Han [montøren] kom så rundt de steder, hvor der kom nye maskiner, og så viste han folk, hvordan de skulle køre med dem. [...] han satte tøj i gang med at køre, og når det så havde kørt, og man havde stået og set på det en dag eller to så... Ja, det var jo ikke det hele, man kunne se, men man havde alligevel stået og set, hvordan den gjorde, og så vidste man det. På den måde tror jeg, at jeg kan sige, det foregik for mit vedkommende.

Kurser

Som det fremgår af Lars K. Christensens definition af den tillærte tekniker, spiller kurser af kortere eller længere varighed ofte en væsentlig rolle. Det er også tilfældet for de tillærte teknikere på trikotagefabrikkerne i Midtjylland. Først fra midten af 1970'erne opstod der i Midtjylland mulighed for at tage en faglig uddannelse inden for trikotage. Frem til det tidspunkt var der mulighed for tage forskellige kurser.

I 1920 oprettede Den Danske Væveskole de første kurser i Herning. Undervisningen drejede sig primært om væve og strømpeproduktion. Det var på det tidspunkt den institution i Danmark, der stod for undervisning målrettet tekstil- og beklædningsindustrien. Undervisningen foregik i Teknologisk Instituts regi og primært i København. En længerevarende uddannelse skulle man derfor til København for at tage, hvorimod der i større og mellemstore provinsbyer blev udbudt kurser af kortere varighed.³³

Midtjydsk Textilskole

I 1940'erne havde Den Danske Væveskole udspillet sin rolle i Herning. Blandt strikkerne i Midtjylland blev der udtrykt ønske om tilegnelse af faglig viden inden for strik, men skolen udbød fortsat primært væve- og strømpekurser.³⁴ Jydsk Trikotagefabrikantforening var også interesseret i at etablere undervisningstilbud for de ansatte på områdets trikotagefabrikker. På et bestyrelsesmøde i Jydsk Fabrikantforening for tricotage, tekstil og beklædning den 26. februar 1944 blev det første skridt taget:³⁵

Da Ordet under ”Eventuel” blev givet frit til Medlemmerne foreslog Fabrikant Svend Ellerbæk Foreningen at oprette en Fagskole med Aftenundervisning i Kendskab til og Brug af Tricotage-Maskiner og ligeledes, at samtlige Vævere³⁶ og Værkførere burde inviteres til Foreningens Sammenkomster, naar der fremvistes faglige Film.

Det blev på den baggrund vedtaget at nedsætte et udvalg, der skulle arbejde med oprettelsen af en sådan skole. Udvalget bestod i starten udelukkende af repræsentanter fra fabrikantforeningen, men blev efter et par måneder udvidet med to repræsentanter fra Dansk Tekstilarbejderforbund i Ikast og Herning.³⁷ Endvidere optog udvalget oktober samme år en af områdets faglærte værkførere for at sikre skolens faglige niveau.³⁸

Som forarbejde til skolens oprettelse, undersøgte udvalget mulighederne for samarbejde med Den Danske Væveskole. Det blev dog fravalgt, fordi DDV's undervisning på det tidspunkt foregik i København. Det var et vigtigt princip for udvalget, at undervisningen skulle foregå i Midtjylland: "Efter nogen forudgående Orientering blandt anden om Den Danske Væveskole i København blev Udvalget enige om, at det var bedst at søge Undervisningen anlagt som Aftenskole her på Stedet [...]."³⁹ Der blev således satset på, at undervisningen skulle foregå som aftenskole og dermed ikke som længerevarende uddannelsesforløb. Tanken var, at strikkerne kunne passe deres fuldtidsarbejde på fabrikken om dagen og følge kurser om aftenen. Om denne beslutning skyldtes, at man ville starte op i det små, og ikke følte man havde faglig kapacitet til at etablere en egentlig faguddannelse, eller om det var en favorisering af den tillærte tekniker, er ikke til at afgøre ud fra kilderne. Man valgte at satse på at opkvalificere den tillærte arbejdskraft frem for støtte op omkring at sende personer på længerevarende uddannelsesophold i København eller i udlandet. Skolens officielle indvielse fandt sted i januar 1945. Undervisningen foregik i Teknisk Skoles lokaler i Herning. I starten var der udelukkende tale om teoretisk undervisning. Det var vanskeligt og dyrt at skaffe maskiner i 1945. Med tiden blev maskiner fremskaffet via donationer fra lokale fabrikker og fra maskinfabrikkerne. Dermed kom aftenskoleundervisningen til at bestå af teoretisk undervisning kombineret med praktiske øvelser ved maskinerne. Undervisning var i 1940'erne og starten af 1950'erne centreret omkring trikotageteknik, men fra midten af 1950'erne blev der også udbudt kurser i symaskiner. I løbet af 1960'erne udviklede undervisningen sig til et treårigt forløb med 1., 2. og 3. årskurser. Der var undervisning to gange om ugen. Kursisterne kom omkring emner som materialelære, mønsterlære samt betjening og reparation af strik- og symaskiner. Lærerkrafterne fandt man blandt områdets få faguddannede værkførere, endvidere blev personer, der kom til området som sælgere af maskiner, også ofte inddraget som lærere. Da skolen var på sit højeste, var der 70 til 100 kursister, der årligt modtog undervisning. Det kom hurtigt til at knibe med pladsen hos Teknisk Skole, derfor begyndte bestyrelsen fra 1952 at arbejde på etableringen af en skolebygning. Den indviedes den 30. oktober 1956.⁴⁰

Halvdelen af de personer, der har deltaget i undersøgelsen, har fulgt kurser på Midtjysk Textilskole. Kun én fulgte kurserne som forberedelse til et arbejde i trikotageindustrien. For alle andre var aftenskoleundervisningen et supplement til deres daglige arbejde på områdets fabrikker. Der kom kursister fra fabrikker i både Herning, Ikast og Hammerum, flest dog fra Herning. Nogle havde selv ønsket at følge kurserne, andre var blevet opfordret af fabrikken, som i de fleste tilfælde også betalte kursusgebyret. Kursisterne kom til skolen med vidt forskellige forudsætninger. Der er en spredning på mellem et og otte års erfaring med trikotageteknik. Den store spredning i kursisternes forhåndskundskaber kom også til at sætte sit præg på deres oplevelse af skolen og dens indhold.

For nogle var skolen en vigtig brik i arbejdet med strik. En informant beskriver de færdigheder, han fik på skolen, og hvad det kom til at betyde for ham, da han startede sin egen fabrik:⁴¹

På tekstilskolen, der lærer man jo alle grundprincipperne, materialelære og sådan nogle ting og masser maskiner og hele det der med at bygge et mønster op og sådan nogle ting og få det tegnet ned på papir og få det sat over på maskinen, og det er jo sådan nogen ting, man lærer der, og det kunne jeg jo så bruge senere, da jeg så fik mit eget.

Andre havde en anden vurdering af Midtjysk Textilskole, fordi niveauet af undervisningen ikke passede til deres erfaring. En informant med flere års erfaring med strik blev sendt på Midtjysk Textilskole. Han oplevede, at der ikke var maskiner nok til alle kursister og endte derfor med at strikke prøver for nogle af sine medkursister. Det førte til kontroverser med læreren, fordi undervisningen endnu ikke var nået til de teknikker, han strikkede med: ”Det så han så, ham læreren der, og han sagde, at det der, skulle vi først lære næste år. Så skældte han mig lidt ud, og så sagde jeg, at så kom jeg først til næste år, og så gik jeg. Det var lige som om, det var for nogen, der aldrig havde set en strikmaskine, tror jeg.”⁴²

Ligeledes ser det ud til at have været et problem, at skolen byggede undervisningen op på baggrund af de lærerkræfter, der var til stede i området, fremfor at sammensætte et bredt undervisningsprogram. Det gjorde, at der eksempelvis var fokus på visse typer trikotagemaskiner, mens der ikke blev undervist i andre. En informant, som hele sin karriere arbejdede med eldrevne rundstrikmaskiner, tog kurser på Midtjyske Textilskole, men følte ikke at han fik mere viden inden for sit felt: ”Der var jo også et strikkursus. Vi stod med en håndstrikker. Der havde ikke været noget med rundstrik. Det havde der aldrig været [...]”⁴³

Den samlede effekt af aftenskolekurserne på Midtjysk Textilskole er vanskelig at bedømme. For nogle var det en vigtig brik i deres faglige udvikling. For andre havde det ingen betydning. Sammenlignes informanternes karriereforløb var de relativt ens, uanset om de havde fulgt kurser på Midtjysk Textilskole eller ej.

I kælderen lå trikotagefabrikkens strikkeri ved siden af spoleriet. Her blev der strikket på håndtrukne fladstrikmaskiner. Fabrikken producerede trøjer og cardigans. Først under navnet Harda Strik og siden Eibi. Foto fra 1953. Hugo E/Herning Lokalhistorisk Arkiv.

Hvad den ene ikke vidste

Ud fra det faktum, at der var mange ens fabrikker i området, er det nærliggende at se på den rolle den midtjyske tekstil- og beklædningsklynge spillede for de tillærte teknikers viden. Flere af informanterne i undersøgelsen giver udtryk for, at de søgte hjælp hos andre fabrikker, når der var noget, de ikke kunne få til at fungere. Som en tidligere værkfører udtrykker det: ”Dengang var der jo mange, mange små fabrikker, og hvad den ene ikke vidste, vidste den anden. Vi så jo til mange, der arbejdede med strik, så der var altid nogen at spørge.”⁴⁴ En anden informant forklarer: ”Vi kunne købe og låne af hinanden, både garn og reservedele, og var der noget i vejen, ja så ringede jeg til ham en unge værkfører, vi har haft på fabrikken. Jeg har da også været ovre ved ham og hjælpe ham med nogle maskiner, han ikke kunne finde ud af og sådan.”⁴⁵

Der var i det hele taget en stor tiltro til, at området i sig selv kunne bibringe én al den viden, man som tillært tekniker ville få brug for. En af de tidligere værkførere overvejede en overgang, om han skulle tage en faglig uddannelse i udlandet, men endte med at blive i Midtjylland.⁴⁶

På et tidspunkt [...], da var vi nogle stykker, der godt nok var ved at spekulere på, om vi skulle derned [til tekstilfagskolen i Neumünster]. Vi var nede og se ingeniørskolen dernede, og det så meget fascinerende ud, [...] Det gjorde ikke indtryk på mig, fordi igen ... Jamen, jeg regnede med, at jeg kunne lære det herhjemme, ikke også ... igen ved at øve sig, og så ved igen, at man kendte så mange mennesker.

Godt nok var der mange mennesker i Midtjylland med viden om strik, men der er også mange, der beskriver 1950'erne og 1960'erne som en periode med meget lidt kontakt på tværs af fabrikkerne. På spørgsmålet, om der var et netværk mellem værkførerne i 1950'erne og 1960'erne, svarer en tidligere værkfører: ”Vi kendte ikke meget til hinanden. Vi vidste godt, hvem hinanden var, men jeg ved ikke, om jeg godt kan sige, at cheferne de helst ikke så, at vi snakkede for meget sammen. Sådan følte jeg det, for man kunne jo risikere, at en kunne komme til at lække noget, han ikke skulle sige.”⁴⁷

Samme person, som overvejede at tage en uddannelse på tekstilfagskolen i Neumünster, erkender da også, at der var meget hemmelighedskræmmeri omkring produktionen, og at man derfor ikke kunne tale frit sammen:⁴⁸

Jamen, de hemmeligheder, det var jo noget med, at du jo helst skulle komme først med det forskellige, både hvilken farve, du havde fået ind, hvilket mønster, du havde lavet. Det du havde lavet, det skulle du helst komme først med, for hvis du var den første, så fik du den store ordre. De andre, de fik jo så kun de små. Der var jo behård konkurrence imellem fabrikkerne. Det var meget let at mærke, meget let at mærke.

Det skinner tydeligt igennem, at tilstedeværelse af viden i den horisontalt dominerede fase på ingen måde er det samme som tilgængelig viden. Illeris har derfor kun delvis ret, når han peger på områdets megen tekstilviden som en grund til, at den midtjyske tekstil- og beklædningsklynge blev så succesfuld. I den horisontalt dominerede fase var klyngen både en hjælp og en hindring for den tillærtes viden. Den var en hindring, fordi den hårde konkurrence fik fabrikkerne til at holde kortene tæt ind til kroppen og derfor ikke videregav viden. Samtidig var det en hjælp på den vis, at den stadige konkurrence var med til at øge fabrikernes incitament til hele tiden at tænke nyt.

Tillært viden 1950 til 1970

I takt med, at den vertikale dimension fra 1970'erne blev dominerende, ændredes vilkårene for den tillærte teknikers viden. Det øgede samarbejde på tværs af fabrikkerne og en stadig specialisering af teknologien gav nye udfordringer og muligheder. Et hovedtræk i denne udvikling var en øget international orientering, samtidig med at maskinerne stadig var den drivende kraft i tilegnelsen af ny viden.

Kurser i udlandet

I den horisontalt dominerede periode var det nok at få ny viden gennem den montør, der kom til fabrikken i Midtjylland og satte nye maskiner op. Fra midten af 1970'erne begyndte fabrikkerne at sende deres egne folk på kursus på maskinfabrikkerne i udlandet for at lære nyt. En tidligere værkfører fortæller, hvordan han gentagende gange var på kursus hos maskinfabrikken Stoll i Tyskland.⁴⁹

Vi fik elektroniske maskiner, og den første vi fik, der var jeg så på kursus i Tyskland i tre uger, og så gik vi over til CNCA [en maskintype], og så måtte vi på kursus igen et stykke tid, indtil vi så kørte over til de helt nye maskiner, og så måtte vi jo til den igen, så jeg var dernede fire, fem gange på Stoll-fabrikken.

Kurserne foregik på tysk, så mange af de tillærte teknikere, der arbejdede med tyske maskiner mestrede efterhånden sproget i en grad, så de selv kunne ringe til fabrikken i udlandet, når der var problemer.

Kurserne i udlandet blev også brugt som forarbejde for trikotagefabrikken, hvis den overvejede at købe en ny maskine. En tidligere værkfører var flere gange på kursus, før hans arbejdsplads tog stilling til, om en ny maskine skulle indkøbes.⁵⁰

[...] så har jeg været i Tyskland en tre eller fire gange på sådan noget kursus nede ved Stoll. Det var sådan noget med nye maskiner, og hvordan de arbejder og sådan noget, og det var sådan set godt nok. Jeg fik jo lidt mapper med hjem om det, og så kunne jeg bedre tage stilling til, om vi skulle have den maskine og sådan noget [...].

Maskinagenturerne i Midtjylland begyndte også at spille en mere aktiv rolle. De samlede områdets fabrikker og værkførere til maskinfremvisninger, når nye maskiner kom på markedet. En anden aktivitet bestod i at arrangere fælles kurser både i Midtjylland og i udlandet. En tidligere ejer af et maskinagentur i Herning forklarer: "Vi har også holdt nogle fælleskurser hos firma Stoll, hvor værkførerne blev inviteret. Hvor vi nogle gange var en 12 mennesker af sted i en hel uge. For at lære nye ting at kende og være up-to-date. Det syntes de [fabrikker og værkførere] i mange år, at det var en rigtig god ting."⁵¹

Messer

Fra 1970'erne blev det almindeligt for de tillærte teknikere at komme med på udenlandske messer med tekstilmaskiner. En af de vigtigste messer var den europæiske messe ITMA,⁵² som lidt under halvdelen af informanterne har deltaget i en eller flere gange i løbet af 1970'erne og 1980'erne. De fleste var af sted i perioden 1979 til 1991, men allerede fra midten af 1960'erne og frem til midten af 1990'erne var der informanter, der tog til ITMA. Stigningen fra 1970'erne skal sandsynligvis ses i forhold til, at den teknologiske udvikling med elektroniske maskiner fra midten af 1970'erne gjorde det vigtigt at holde sig orienteret.

Turene til ITMA, der blev afholdt hvert fjerde år, var en tilbagevendende social og faglig begivenhed. Mange virksomheder fra Midtjylland mødtes på vejen derned, og man gik ofte ud og spiste sammen om aftenen. En informant beskriver her turene til ITMA.⁵³

Det var en charterflyver de fleste gange i hvert fald, og hvis det var ruteflyveren, så var der altid nogen andre [fabrikker] med, og så gik vi så hver for sig dernede [...]. Så var vi ude at spise sammen om aftenen, og så hyggede vi os lidt med det [...].

Formålet med messebesøget var dog primært den faglige orientering, så selvom turen ned til messen havde et socialt islæt, foregik selve besøget på messen mere individuelt. Her gik de enkelte fabrikker efter netop det faglige udbytte, deres fabrik havde brug for. Det beskriver en værkfører, som jævnligt var med på ITMA.⁵⁴

Så skulle vi jo tidligt op om morgenen, for det startede allerede klokken ni.[...] Så fik vi altid en masse kataloger med hjem og snakkede lidt med folk dernede. Nogen vi kendte og sådan noget. Så skrev de op i kataloget, hvad de syntes var bedst, og så snakkede vi om det, når vi kom hjem[...].

I kælderen lå klippestuen, hvor det strikkede stof blev klippet til, før det skulle sys sammen. En af de to kvinder er fabrikant Mikkelsens hustru, Harda. Hugo E/Herning Lokalhistorisk Arkiv.

Mere åbenhed

I løbet af 1970'erne og 1980'erne kom der mere åbenhed mellem fabrikkerne. Et resultat af dette var, at netværk – formelle såvel som uformelle - efterhånden udviklede sig. Værkførerne var tit i kontakt med hinanden. Som beskrevet mødtes de ved messer og kurser i udlandet. I nærområdet mødtes de ved maskinagenturernes kurser og arrangementer. Maskinagenturerne så sig selv som en form for mediator, der kunne bringe værkførerne sammen.⁵⁵

Det [kurserne i udlandet] har jo også været med til, at de forskellige deltagere, både værkfører og strikker, de lærte hinanden bedre at kende. Så når man var hjemme, og der var et spørgsmål, så turde man også tage telefonen og ringe til ham [den anden strikker eller værkfører], for man kendte ham jo, man havde jo drukket en øl sammen den aften osv. Det var sådan set også at opbygge et fællesskab blandt de forskellige strikkerier.

Den øgede kontakt mellem fabrikkerne bestod også i et fællesskab omkring produktionen. Mange fabrikker begyndte i perioden at samarbejde. En tidligere værkfører beskriver her, hvordan han oplevede, at fabrikkerne begyndte at kontakte hinanden, hvis de manglede produktionskapacitet, eller ikke havde nok at lave.⁵⁶

Det bliver nok først i 80'erne eller lige der omkring. Der begynder det at blive sådan, [...] Der er også nogen, der kommer og siger, at de ikke har for meget at lave. Så ringer de til et firma og siger: "Har I travlt?" Der kom mere i gang af det der, synes jeg. Man hjalp hinanden. Man blev faktisk en større enhed, hvor man kunne lave en større produktion også.

Nogle fabrikker gik så langt som til at etablere formelle netværk. Her mødtes de tillærte teknikere med jævne mellemrum og diskuterede deres problemstillinger. En værkfører fortæller her, om hvordan ideen opstod, og hvad møderne gik ud på.⁵⁷

Vi var jo tit i kontakt med hinanden. Vi mødte jo hinanden til maskinudstilling, ved importører og kendte egentligt alle sammen rundt omkring. Nogle af os havde jo også arbejdet sammen andre steder, så det var jo lidt sammenspist, kan man sige. Og på et tidspunkt, nok hen ad sidst i 80'erne, så syntes vi egentligt, at det var rigtig hyggeligt at møde hinanden. De teknikere, der var på de forskellige steder, var jo også på kursus sammen, så der begyndte vi med at mødes, for eksempel en fredag efter arbejdstid, og så var vi rundt og kigge på lokaliteterne, og så sluttede vi af med noget mad.

Hvor strikkeriet i den horisontalt dominerede periode var lukket land for alle andre end de, der arbejdede der, skete der i den vertikalt dominerede fase en åbning både mentalt og fysisk. Strikkere og værkførere kunne godt komme på andre fabrikkers strikkerier. Den øgede specialisering gjorde, at konkurrencen internt mellem fabrikkerne var mindre. Produktionen på de enkelte fabrikker kom til at ligge længere og længere fra hinanden og derfor var der sjældnere ideer at stjæle.

Dansk Konfektions- og Trikotageskole

Midtjydsk Textilskole blev i 1968 slået sammen med Dansk Konfektionsskole, der var stiftet af Beklædningsindustriens Sammenslutning i København. På den måde opstod Dansk Konfektions- og Trikotageskole, der fra 1991 kom til at gå under navnet TEKO-Center Danmark. Skolen fik til huse i Birk i Herning. Efter et par år rykkede den ind i Aage Damgaards runde fabrik i Birk. Her samlede man alle undervisningsaktiviteter. Ligesom Midtjydsk Textilskole var tæt knyttet til Jydsk

Fabrikantforening for tricotage, tekstil og beklædning, var Dansk Konfektions- og Trikotageskole også en brancheskole, der havde til formål at skabe egnet arbejdskraft til tekstil- og beklædningsindustrien.

I den nye skoles regi blev der i løbet af 1970'erne oprettet en trikotageassistentuddannelse, som senere skiftede navn til strikoperatør. Uddannelsen kunne både tages som en to- og treårig uddannelse. Den var opbygget omkring teoretisk og praktisk undervisning på skolen og praktikforløb på områdets virksomheder. Ingen af de tillærte teknikere, der var kommet ind i industrien i 1950'erne og 1960'erne valgte at tage denne uddannelse for på den vis at opkvalificere deres viden.

For brancheskolen var det vanskeligt at få praktikanterne fra strikuddannelsen ud i virksomhederne. Det fortalte en direktør fra en af områdets større fabrikker, som sad i skolens bestyrelse i en årrække i 1970'erne:⁵⁸

[...] der kneb det mange gange med at få praktikanterne ud. Nogle fabrikker, de ville ikke have dem, og jeg kan huske, at jeg prædikede for mange af mine kolleger: ”I går glip af noget, når I ikke får en praktikant, for der kan I finde ud af, om det er en, I kan bruge.” [...] Man har en erfaring fra skolen, og man har en erfaring, når man har vedkommende på virksomheden, men det kneb i nogle tilfælde at få anbragt de der praktikanter.

Situationen ændrede sig i løbet af 1980'erne, hvor flere af de tillærte teknikere havde praktikanter fra uddannelsen. På trods af, at den nye trikotageassistentuddannelse var målrettet trikotageindustrien og dens behov, blev mange virksomheder ved med at foretrække tillærte teknikere. Her beskriver en virksomhedsejer sit syn på strikoperatøruddannelsen: ”Der var jo ikke nogen uddannelse rigtigt. Den strikkeuddannelse, som Teko kom med, var ikke dybdegående nok. De værkførere, vi havde, det var jo selvlærde folk. De var virkelig selvlærde. Akkuratesse!”⁵⁹ Den tillærte teknikers mangeårige erfaring inden for et begrænset felt fik sandsynligvis strikoperatørens to til tre års bredt funderede uddannelse til at blegne.

Der var en udpræget mistro til uddannelse og en forkærlighed for det tillærte. Som Kristoffer Jensen er inde på i sin ph.d.-afhandling *Da beklædningsindustri blev modeindustri*, var mange af fabrikkernes grundlæggere uden formel uddannelse. Branchen var generelt set skeptisk over for uddannelse.⁶⁰ Der var en tro på, at det man selv havde lært i livets skole, dvs. gennem erfaring, var bedre og mere rigtigt end uddannelse. En tidligere driftsleder, der selv var uddannet trikotageassistent fra Teko, beskriver det på følgende vis:⁶¹

Der var jo så lidt uddannelse i den her branche, at når du bare havde gået i skole i to år, så kom du sgu næsten aldrig til at røre ved de maskiner mere, for så var du næsten så klog, som du kunne blive i den her branche. Det var jo noget selvlært og snusfornuft, man skulle bruge, og på mange måder kan man sige, at det kendetegner den her branche.

Uddannelse eller livets skole

Brugen af tillært arbejdskraft i strikkeriet havde med tiden udviklet sig til en kerneværdi i den midtjyske trikotageindustri. Det minder om Whislers beskrivelse af situation i den britiske motorindustri efter 1945.⁶² En tillært har erfaring med en række konkrete teknologier, mens den med faglig ekspertise gennem sin uddannelse stifter bekendtskab med mange af sit fags dimensioner. Det giver et større overblik og gør én i stand til at omstille sig og søge nye veje, når industrien møder nye udfordringer.⁶³

Favoriseringen af tillært arbejdskraft havde en konserverende effekt på trikotageindustrien i Midtjylland. I løbet af 1970'erne blev den internationale konkurrence skærpet. Fabrikkerne blev

tvunget til i højere grad at følge modens skiften. Det indebar bl.a. flere årlige kollektioner. Problemet var, at produktionen i Midtjylland var bundet op på den tillærte teknikers viden, der var begrænset til den eller de typer maskiner, han havde erfaring med. Det gjorde produktionen meget ufleksibel. Man lavede det, den eksisterende maskinpark kunne præstere, og det man havde erfaring med. Det var ikke nødvendigvis det samme som det, kunderne efterspurgte.

En tidligere driftsleder beskriver den manglende omstillingsparathed inden for trikotageindustrien: "[...] altid når du spurgte i sådan et strikkeri, selv i dag, så siger de: ”Det kan ikke lade sig gøre.” Det sagde man altid: ”Det kan ikke lade sig gøre, fordi, når man gør sådan og sådan...”. Men der er jo mange ting, der godt kan lade sig gøre, og man kan også godt prøve på at være lidt kreativ.⁶⁴ Som informanten også peger på, medførte brugen af tillært arbejdskraft en manglende kreativitet og dermed også mangel på den innovation, der måske kunne have bragt branchen bedre igennem den krise, der indtrådte efter de politiske omvæltninger i 1990'ernes start.

Hovedproblemet for den midtjyske trikotageindustri var, at den holdt fast i en selvforståelse, som blev skabt i den horisontalt dominerede fase. Her gav det god mening at benytte tillært arbejdskraft, fordi teknologien var relativt ukompliceret og kravene til hurtigt at kunne omstille produktionen var relativt små. Samtidig var industrien begunstiget af, at den internationale konkurrence om kunderne var relativt lille. En virksomhedsejer, der startede med en enkelt strikmaskine i 1969 og på det grundlag etablerede en metervarevirksomhed, beskriver det på denne måde.⁶⁵

Men det er det, når man er sådan en som jeg, og ligesom mange andre, når man er selvlært, så har vi jo ikke gået på skole på samme måde som dem, der går på skole i dag. Vi har jo ikke lært det der, men det var måske vores fordel i den der periode. Vi tænkte jo ikke sådan. Vi skulle jo bare have noget produceret, fordi vi kunne sælge det.

Sammenfatning

Med udgangspunkt i Maskells teori om en erhvervsklynges horisontale og vertikale dimension er udviklingen af tillært viden i den midtjysk tekstil- og beklædningsindustri blevet analyseret. Klyngen kan overordnet set inddeles i to faser. Henholdsvis en horisontalt domineret fase fra 1950 til 1970 og en vertikalt domineret fase fra 1970 til 1990. Den tillærte tekniker kom til at spille en væsentlig rolle for den midtjyske trikotageindustri på tværs af begge faser, men på vidt forskellige måder.

De tillærte teknikere fik en stor rolle i trikotageindustrien i den horisontalt dominerede fase fra 1950 til 1970. Fordi der i området ikke var de store muligheder for uddannelse, var der plads til, at personer med særligt flair for teknik kunne påtage sig stadigt mere teknisk krævende opgaver i takt med, at deres erfaring voksede. Det var en viden, som var bundet til fabrikkens maskiner, og den blev udvidet i takt med, at fabrikkerne fik nye maskiner. Den interne konkurrence fabrikkerne imellem gjorde, at de tillærte teknikere ikke følte sig som en gruppe på tværs fabrikkerne, og at viden ikke kunne bevæge sig frit mellem dem. Uddannelse spillede en mindre rolle i denne periode, hvor Midtjysk Tekstilscole kurser har haft en begrænset effekt.

I den vertikalt dominerede periode i 1970'erne og 1980'erne blev den tillærte teknikers viden stadig mere international. Gennem kurser og messer i udlandet måtte de løbende opsøge ny viden om maskiner. Det hang sammen med en øget specialisering, der stillede krav om viden, som ikke nødvendigvis kunne opdyrkes internt i virksomheden gennem erfaring. På grund af den stigende specialisering og mindre konkurrence kunne viden vandre på tværs af fabrikkerne. Der opstod formelle såvel som uformelle netværk for de tillærte teknikere, der begyndte at føle sig som en

Tage Mikkelsens Trikotagefabrik havde systue på loftet i det, der oprindeligt var indrettet som soveværelse. Kort tid efter, at disse billeder blev taget i 1953, byggede Tage Mikkelsen en ny fabrik på en af de billige industrigrunde syd for banen i Herning. Hugo E/Herning Lokalhistorisk Arkiv.

gruppe på tværs af fabrikkerne. Til trods for, at der opstod uddannelsesmuligheder i området, vedblev industrien med at foretrække tillært personale frem for uddannet personale.

Situationen i den midtjyske trikotageindustri 1970 til 1990 kom til at minde om den britiske motorindustri, som Whisler har beskrevet den. Den tillærte tekniker spillede en central rolle i den midtjyske trikotageindustri selvforståelse. Denne værdi blev etableret i en horisontalt domineret periode, hvor den i lyset af industriens daværende udfordringer gav god mening. Problemet opstod, da den fulgte med over i klyngens vertikalt dominerede periode 1970 til 1990. Her fik brugen af tillærte teknikere en konserverende effekt på industrien og gjorde den mindre omstillingsdygtig. Den tillærte viden var bundet til bestemte maskintyper, og det gjorde det vanskeligt for virksomhederne at manøvrere i en tid, hvor konkurrencen krævede, at produktionen kunne omstilles. Det er sandsynligt, at faguddannet personale i højere grad ville have været i stand til at have det overblik, der skulle til for at kunne omstille produktionen i tide. Det kunne have stillet industrien bedre, da de store forandringer i kølvandet på Murens fald i 1989 indtrådte.

Litteratur

Christensen, Jacob: *Arbejdernes Textileventyr*, 1982

Christensen, Lars K.: *Det moderne arbejde. Kulturelle og institutionelle forandringer af arbejdet i den danske tekstilindustri 1895-1940*. København, 1998.

Hansen, H. P.: *Spind og Bind, Bindehosens - Bindestuens og Hosekræmmerens Saga*. 1947.

Holm-Jensen, Kristine: *Tavs viden i midtjysk trikotageindustri 1950-1990*. Upubliceret, 2011.

Holm-Jensen, Kristine: "Mænd og maskiner", I: *Midtjyske fortællinger* 2012, s. 19-26.

Koefoed-Nielsen, R. 1941: *Hovedtræk af Den Danske Væveskoles Historie - 1916-1941*

Jensen, Kristoffer: *Beklædningsindustriens møde med globaliseringen, Brancheorganisationer og individuelle virksomheder under pres, perioden 1960-2000*. Syddansk Universitetsforlag, 2013.

Jensen, Kristoffer: *Da beklædningsindustri blev modeindustri – Den danske fremstillingssektors udvikling efter 1966 med særligt henblik på transformationen af dansk beklædningsindustri*, ph.d.-afhandling, 2011.

Hyltoft, Ole & Hans Chr. Johansen: *Teknologiske forandringer i dansk industri 1896-1972*, Dansk industri efter 1870, bind 7. Odense, 2005.

Illeris, Sven: *Hernings Erhvervshistorie 1950-2006*, Herning Bogen 2007.

Knudsen, Laurids: *Efter hosebinderne*. Herning, 1979.

Maskell, Peter: "Towards a Knowledge-based Theory of the Geographical Cluster", I Stefano Breschi & Franco Malerba (ed.): *Clusters, Networks, and Innovation*. 2005 s. 411-432.

Poulsen, Søren Toftgaard: *Industriminder i Ringkøbing Amt*. Upubliceret, 2005.

Thøgersen, John: *Omstilling i tekstil- og beklædningsindustrien*, Serien om industriel udvikling nr. 33, Aalborg Universitetsforlag, 1986.

Uden forfatter: *Teko-Center Danmarks historie*. Upubliceret, 2004.

Wagner, Michael 1994: Ingeniørernes betydning for formningen af industrisamfundet i Danmark indtil 1920 – Udviklingen fra stand til profession, I: Buhl, Hans og Nielsen, Henry (red.): *Made in Denmark? Nye studier i dansk teknologihistorie*, KLIM

Whisler, Timothy R.: *The British motor industry 1945-1994: a case study in industrial decline*. Oxford, 1999.

Noter

- ¹ Jensen: *Beklædningsindustri globalisering*, s. 31.
- ² Maskell: *Knowledgebased Theory*.
- ³ Maskell: *Knowledgebased Theory*, s. 928-930.
- ⁴ Maskell: *Knowledgebased Theory*, s. 930-932.
- ⁵ Maskell: *Knowledgebased Theory*, s. 934-937.
- ⁶ Whisler: *British Motor*.
- ⁷ Whisler: *British Motor*, s. 178.
- ⁸ For en mere udførlig beskrivelse af tekstil- og beklædningsindustrien, se eksempelvis: Jensen: *Beklædningsindustri til modeindustri*, s. 86-86. Thøgersen, 30-36.
- ⁹ Knudsen: *Efter hosebinderne*, Kühle: *Jyske Hosekræmmere*, Hansen: *Spind og bind*.
- ¹⁰ Illeris, *Hernings Erhvervshistorie*, s. 37.
- ¹¹ Hyldtoft og Johansen: *Teknologiske forandringer s. s. 20*.
- ¹² Illeris: *Hernings erhvervshistorie*, s. 20-21.
- ¹³ Illeris: *Hernings Erhvervshistorie*, s. 20-21.
- ¹⁴ Poulsen: *Industriminder*, s. 9-15.
- ¹⁵ Illeris: *Hernings erhvervshistorie*, s. 52.
- ¹⁶ Wagner, *Ingeniøren*, s. 238.
- ¹⁷ Christensen: *Moderne arbejder*, s.112-116.
- ¹⁸ Whisler: *British Motor*, s. 178.
- ¹⁹ Whisler: *British Motor*, s. 159-164.
- ²⁰ Whisler: *British Motor*, s. 159.
- ²¹ Illeris: *Hernings Erhvervshistorie*, s. 40.
- ²² Undersøgelsen var støttet af Kulturarvsstyrelsen under Kulturministeriet rådighedssum 2010. Undersøgelsens resultater fremgår af rapporten *Tavs viden i midtjysk trikotageindustri 1950-1990*. Alle citater stammer fra denne. Rapporten er ikke publiceret.
- ²³ Strikkerierne var mandearbejdspladser. Først i 1980'erne dukker der enkelte kvinder op i strikkerierne.
- ²⁴ Spørgelister og de transskriberede interview er en del af Museums Midtjyllands samlinger, sag nr. 4814. En fuldstændig fortegnelse over informanter og tidspunkt for interview og spørgeskemabesvarelse findes i rapporten *Tavs viden i midtjysk trikotageindustri 1950-1990*.
- ²⁵ Materiale indgår i Jydsk Fabrikantforening for Tricotage:1969-1972. Mat. vedr. branchens organisationsforhold.
- ²⁶ Interview Jens Nørgaard.
- ²⁷ Holm-Jensen, *Mænd og maskiner*, s. 19-21.
- ²⁸ Interview Kristian Willumsen.
- ²⁹ Interview Niels Jørgen Olsen.
- ³⁰ Spørgeliste Henning Christensen.
- ³¹ Spørgeliste Knud Moeslund.
- ³² Interview Niels Jørgen Olsen.
- ³³ Koefoed-Nielsen, *Væveskole*, s. 38
- ³⁴ Christensen, *Arbejdernes*, s. 29-30.
- ³⁵ Bestyrelsesprotokol for Midtjydsk Textilskole 1944-66, udateret tidspunkt mellem 26/2 og 25/5-1944.
- ³⁶ Det skal bemærkes, at strikkere frem til 1950'erne gik under betegnelsen "væver".
- ³⁷ Bestyrelsesprotokol for Midtjydsk Textilskole 1944-66, 27/6-1944.
- ³⁸ Bestyrelsesprotokol for Midtjydsk Textilskole 1944-66, 18/10-1944.
- ³⁹ Bestyrelsesprotokol for Midtjydsk Textilskole 1944-66, udateret tidspunkt mellem 26/2 og 25/5-1944.
- ⁴⁰ Bestyrelsesprotokol for Midtjydsk Textilskole 1944-66, 10/11-1952 og 29/9-1956.
- ⁴¹ Interview Erik Ove Nielsen.
- ⁴² Interview Jens Nørgaard.
- ⁴³ Interview Johannes Søndergaard.
- ⁴⁴ Interview Knud Moeslund.

---

⁴⁵ Interview Johannes Søndergaard.

⁴⁶ Interview Birger Sørensen.

⁴⁷ Interview Niels Jørgen Olsen.

⁴⁸ Interview Birger Sørensen.

⁴⁹ Interview Kristian Willumsen.

⁵⁰ Interview Jens Nørgaard.

⁵¹ Interview Frank Petersen/Dieter Jeromin.

⁵² ITMA er en messe for producenter og forhandlere af teknologi og maskiner inden for tekstil- og beklædningsindustrien. Den er ejet af European Committee of Textile Machinery Manufacturers, CEMATEX, som er en sammenslutning af de nationale brancheorganisationer for producenter af tekstil- og beklædningsmaskiner i Belgien, Frankrig, Tyskland, Italien, Nederlandene, Spanien, Sverige, Schweiz og Storbritannien. Messen har siden 1951 været afholdt hvert fjerde år i byer i Frankrig, Belgien, Italien, Tyskland, Schweiz og Storbritannien, dvs. i lande med medlemmer i CEMATEX. Siden 2001 afholdes hvert fjerde år også en ITMA ASIA i lande i Asien. <http://www.itma.com/eventInfo6.html>, http://www.itma.com/press/Release_29july08.pdf. (11.01.2011).

⁵³ Interview Johannes Søndergaard.

⁵⁴ Interview Jens Nørgaard.

⁵⁵ Interview Frank Petersen/Werner Schäfer.

⁵⁶ Interview Birger Sørensen.

⁵⁷ Interview Knud Moeslund.

⁵⁸ Interview Richard Pedersen.

⁵⁹ Interview Jørgen Mørup.

⁶⁰ Jensen, *Beklædningsindustri modeindustri*, s. 121.

⁶¹ Interview Jan Lund Nielsen.

⁶² Whisler: *British Motor*.

⁶³ Whisler: *British Motor*, s. 159-164.

⁶⁴ Interview Jan Lund Nielsen.

⁶⁵ Interview Jørgen Mørup.